

TASDIQLAYMAN:

**-umumi o'rta ta'lim
maktabi direktori:**

M.M.I.B.D.O':

Farg'ona

**XTMFMTTEB tasarrufidagi
umumi o'rta ta'lim maktabi
fani o'qituvchisi
ning**

**„Yosh geograf”
to`garak hujjatlari.**

No	MAVZULAR	soat	O'tilladi gan sana	O'tillgan sana
1	Yer yuzini kashf etilishi va o'rganilishi.	1		
2	Masshtab.	1		
3	Joyning geografik planini tuzish.	1		
4	Quyosh oy va yulduzlar.	1		
5	Yerning quyosh atrofida aylanishi.	1		
6	Dunyo okeani	1		
7	Yer osti suvlari.	1		
8	Havo harorati va bosim.	1		
9	Litosfera va Yer relefni.	1		
10	Materiklar va okeanklarning paydo bo'lishi.	1		
11	Okean boyliklari, ularidan foydalanish va muhofaza qilish	1		
12	Atlantika okeani.	1		
13	Hind okeani.	1		
14	Afrika geografik o'rni va o'rganilish tarihi.	1		
15	Antarktida	1		
16	Shimoliy Amerika	1		
17	Janubiy Amerika	1		
18	Yevrosiyo	1		
19	Antropogen tabiat komplekslari.	1		
20	Xarita andozalari haqida tushuncha.	1		
21	Yer yuzasi tuzilishining asosiy xususiyatlari	1		
22	Daryolar.	1		
23	O'zbekistonning hayvonot dunyosi.	1		
24	O'zbekistonning geografik o'rni, chegaralari va maydonlari foydali qazilmalari.	1		
25	O'zbekistonning iqlimi	1		
26	O'zbekistonning suv boyliklaridan foydalanish.	1		
27	Atrof muhitning ifloslanishi.	1		
28	Urbanizatsiya jarayoni va shaharlarning rivojlanishi.	1		
29	Jahon xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi.	1		
30	Jahon transporti.	1		
31	Evropadagi eng rivojlangan davlatlar.	1		
32	Osiya mamlakatlari aholisi.	1		
33	Qozog'iston Respublikasi.	1		
34	Xitoy Xalq Respublikasi.	1		

O'quvchilar haqida ma'lumot.

<i>No</i>	<i>O'quvchilarning familya va ismi</i>	<i>sinf</i>	<i>manzili</i>	<i>Telefon raqami</i>
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				
10				
11				
12				
13				
14				
15				
16				
17				
18				
19				
20				

III-Darsning mavzusi: Yer yuzini kashf etilishi va o'rganilishi.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Yer yuzini kashf etilishi va o'rganilishi haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a)o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c)mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Yerning sharsimon ekanligi haqidagi tasavvur qachon paydo bo'lgan? Qadimgi odamlar Yerni qanday tasavvur qilishgan?
2. Yerning modeli-globusni birinchi bo'lib kim yaratgan?

XI-Yangi mavzu bayoni:

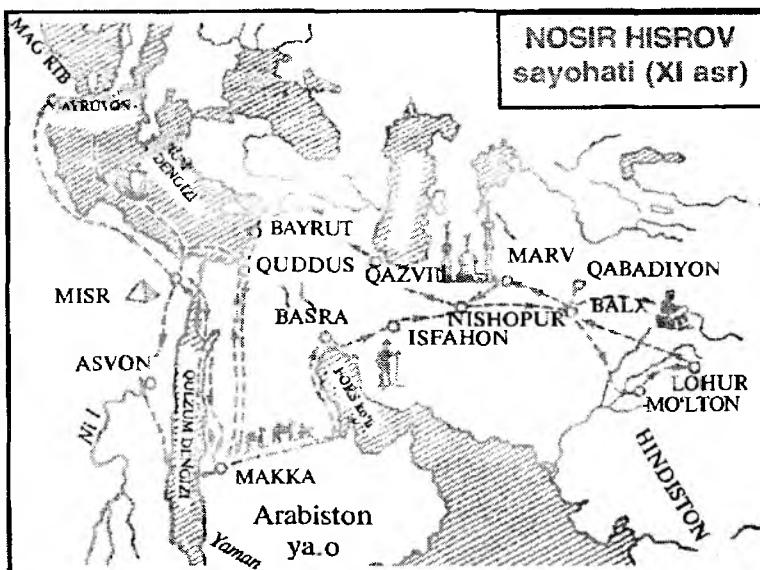
Materiklar va okeanlarning kashf etilishida jasur dengizchi hamda sayyoohlarning xizmatlari juda katta bo'lgan. O'rta osiyolik 'Nosir Xisrov (1004—1088 yy.) Janubi-G'arbiy Osiyo va Shimoli-Sharqi Afrikaga sayohat qilib, juda ko'p geografik ma'lumotlar to'plagan. Yetti yil davom etgan ikkita sayohatida 15 ming kilometr(km)dan ortiq yo'lni bosib o'tgan (5- rasm).

1492 yilda Xristofor Kolumb boshchiligidagi ekspeditsiya Hindistonga dengiz orqali yo'l topish maqsadida Ispaniyadan g'arbga tomon suzib ketadi. U Atlantika okeanini kesib o'tib, Amerika qirg'oqlariga yetib bordi. Portugallar taxminan shu vaqt-da Afrikani aylanib, Hindistonga borishdi.

Zahiriddin Muhammad Boburning (1483 — 1530 yy) «Boburnoma» kitobida Farg'ona vodiysi, Afg'oniston, Hindiston tabiatini haqida

5- rasm. Nosir Hisrov sayohati.

Buyuk sayyoh va olim Nosir Hisrovning mashhur «Safarnoma» asarida ko'plab qiziqarli ma'lumotlar uchraydi. Bu asar ni topib o'qishga harakat qiling.

ko'plab muhim ma'lumotlar to'plangan.

1519-1522 yillarda Fernan Magellan boshchiligidagi ispanlar ekspeditsiyasi kemalarda Dunyoni g'arbdan sharqqa aylanib chiqdi. Tinch okeanni kesib o'tdi. Natijada Yerining sharsimonligi isbotlandi, Yer yuzining katta qismini suv qoplab yotishi aniqlandi.

1821 yilda rus dengizchi sayyoohlari eng uzoqda joylashgan, muzlar bilan qoplanib yotgan Antarktida materigini kashf etishdi.

Yer yuzining ko'p joylari ana shunday jasur sayohatchilar tomonidan kashf qilindi va o'r ganildi. Hozirgi vaqtga kelib Yer yuzida aniqlanmagan, xaritaga tushirilmagan joy qolmagan. Biroq Yer yuzi tabiatining barcha xususiyatlarini, ayrim tabiiy hodisalarini, ularning sabab va oqibatlarini olimlar yetarlicha tushuntirib bergenlari yo'q. Shuning uchun geograf olimlar Yer yuzasini, uning tabiatini yanada mukammal o'r ganishni davom ettirishmoqda. Ular quruqlik va okeanlardagi har xil ekspeditsiyalarda qatnashib, muhim kuza-tishlar, tajribalar o'tkazishmoqda. Geograflarning tadqiqotlari nati-jalaridan xalq xo'jaligining turli sohalarida keng foydalaniladi, ilgarigi xaritalarga aniqliklar kiritiladi, yangi xaritalar tuziladi.

Hozirgi vaqtida geograflar o'zlarining tadqiqotlarida hisoblash texnikasidan, kompyuterlardan, kosmik suratlardan samarali foydalanishmoqda. Endilikda Yer yuzasidagi har bir nuqtaning aniq koordinatlarini Yerining sun'iy yo'ldoshlari yordamida aniqlash mumkin.

XII-Mustahkamlash:

1. Hozirgi zamон geograflari nimalarni o'r ganishadi?
2. Hozirgi vaqtida geograflar o'zlarining tadqiqot ishlарida qanday texnik vositalardan foydalanishadi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish

III-Darsning mavzusi: Masshtab.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Masshtab haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uya vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a)o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c)mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Hozirgi zamon geograflari nimalarni o'rganishadi?
2. Hozirgi vaqtida geograflar o'zlarining tadqiqot ishlarida qanday texnik vositalardan foydalanishadi?

XI-Yangi mavzu bayoni:

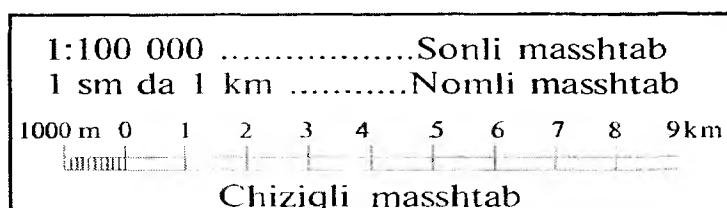
Masshtab. Siz, o'rtog'ingizga avtobus bekatidan uyingizgacha bo'lgan yo'lni qog'ozga chizib ko'rsatmoqchisiz. Albatta, bu yo'l uncha uzoq bo'lmasa ham qog'ozga sig'maydi. Demak, yo'lni kich-raytirib chizishga to'g'ri keladi. Bunda Sizga **masshtab** yordam beradi. Masshtab joydagi masofaning chizmada, plan va xaritada tas-virlaganda necha marta kichraytirilganligini ko'rsatuvchi kasr sondir. Avtobus bekatidan Sizning uyingizgacha bo'lgan masofa 550 m. Uni qisqartirib chizmada 5,5 sm qilib chizdingiz. Siz, masofani 10 000 marta qisqartirdingiz. Shunda masshtab 1:10 000 bo'ladi. Har qanday xarita va joy planida uning masshtabi, ya'ni masofalar necha marta qisqartirilgani yozib qo'yiladi.

Masshtab uch xil ko'rinishda bo'ladi: **sonli masshtab**, nomli **masshtab** va **chiziqli masshtab** (9- rasm).

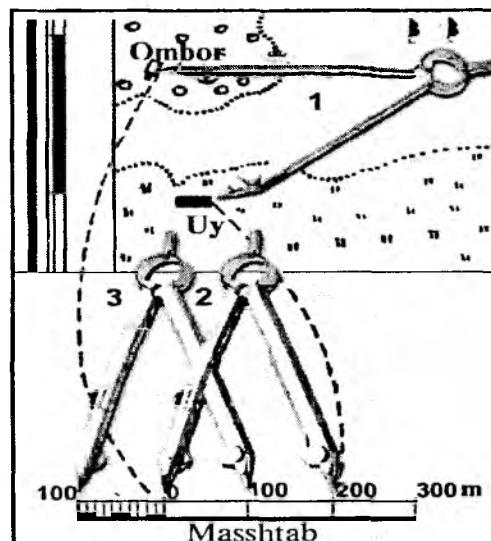
Chiziqli masshtabdan foydalanish eng qulay. **Chiziqli masshtab** teng qismlarga bo'lingan to'g'ri chiziq shaklida bo'ladi. Agar

bu masshtab 1 sm da 100 m deb yozilsa, nomli masshtab deb, 1:10 000 deb yozilsa, **sonli masshtab** deb ataladi.

Yarimsharlar tabiiy xaritasining sonli masshtabi 1:22000 000. Bunda 1 sm da necha km borligini aniqlash uchun 5 ta nulni o'chiramiz. Shunda nomli masshtab 1 sm da 220 kilometr bo'ladi.

9- rasm. Masshtab turlari.

10- rasm. Xaritadagi masofani chiziqli masshtab yordamida aniqlash.

Chiziqli masshtabdan masofani aniqlashda foydalanish uchun sirkulning ikki uchini xaritadagi oraliq masofa aniqlanishi lozim bo'lgan nuqtalarga qo'yib, so'ng uni masshtabga ham qo'yiladi. Shunda masofa aniq bo'ladi (16- betdag'i 10- rasm).

Azimut bo'yicha yurish. Geografik o'yin vaqtida Sizga yakka turgan daraxtdan 40° li azimut bo'yicha 200 m, so'ngra 180° li azimut bo'yicha 500 m va 330° li azimut bo'yicha 300 m yurish topshirildi, deylik.

Azimut bo'yicha yurganda ishni quyidagi tartibda boshlash kerak. Avvalo, yakka daraxt yoniga boriladi. So'ng kompas strelkasi ni bo'shatib, uning shimol uchini 0 nuqtasiga to'g'rilanadi. Keyin cho'p olib (gugurt cho'pi bo'laveradi), uni kompas ustiga shunday qo'yish kerakki, cho'p strelka markazi bilan 40° li belgini tutash-tirsin. Shunda cho'p yo'nalishi 40° li azimut yo'nalishini ko'rsatadi. Sizning o'rtacha qadamingiz yarim metr edi. Endi, Siz, 200 m yurish uchun 400 qadam tashlaysiz. Keyin to'xtab kompasni yana oriyentirlaysiz, ya'ni shimolni ko'rsatuvchi strelkani 0° ga keltirasiz. So'ng cho'p bilan 180° belgini strelka markazi bilan tutash-tirib, 180° li azimutni topasiz va kerakli masofani yurib o'tasiz.

XII-Mustahkamlash:

1. Masshtab deb nimaga aytildi va u nima uchun kerak?
2. Masshtabning qanday turlarini bilasiz?
3. 1:100 000, 1:1000 000, 1:10 000 000 masshtablarni nomli masshtabga aylantiring.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish

I-Sana_____ II- Sinf_____ 3 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Joyning geografik planini tuzish.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Joyning geografik planini tuzish haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a)salomlashish	b)navbatchi axboroti
c)davomatni aniqlash	d)uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a)o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c)mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

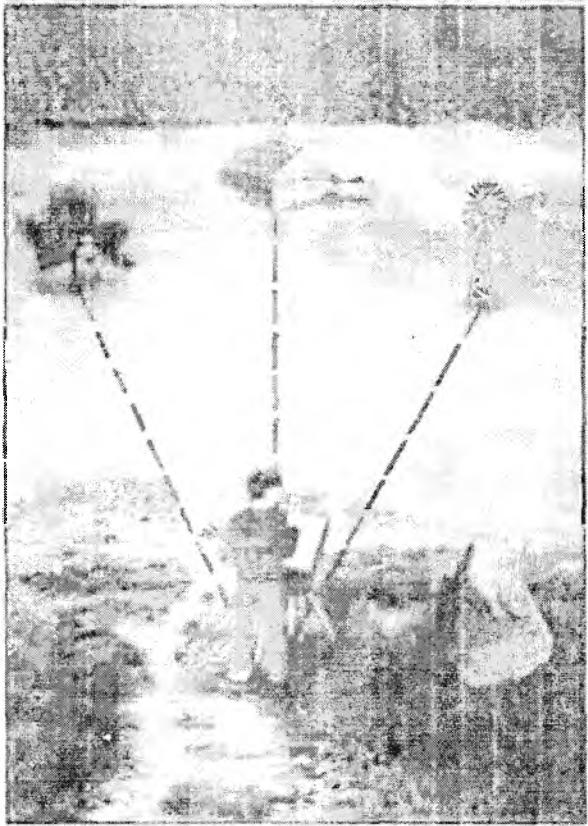
1. Masshtab deb nimaga aytildi va u nima uchun kerak?
2. Masshtabning qanday turlarini bilasiz?
3. 1:100 000, 1:1000 000, 1:10 000 000 masshtablarni nomli masshtabga aylantiring.

XI-Yangi mavzu bayoni:

Joyning topografik (topos - yunoncha so'z bo'lib joy, graphoyozaman degan ma'nolarni anglatadi) planini turli usullarda tuzish mumkin. Bu usullardan biri **qutbiy usul** deb ataladi. Bu qanday usul ekanligini ko'rib chiqamiz.

Biz 11- rasmda tasvirlangan joyning eng sodda topografik planini tuzmoqchimiz, deylik. Buning uchun ustiga planshet o'rnatilgan uchoyoqni katta xarsang tosh yoniga o'rnatamiz. Shu yerdan plan chizishni boshlaymiz. Masshtab tanlaymiz. Masalan, 1:5000. Shundan so'ng planshetga shimol-janub strelkasini chizamiz. Keyin planshetni ufq tomonlariga oriyentirlaymiz. Ya'ni planshetni kerakli tomonga aylantirib, undagi shimol-janub chizig'ini kompas strelkasi bilan moslaymiz.

Endi planni tuzishga kirisha-

11- rasm. Topografik plani tuzilishi kerak bo'lgan joy tasviri.

Keyin daraxtni, dala shiyponini chizamiz. Vizirlash chiziqlarni o'chiramiz. Yo'llarni taxminan chizsa ham bo'ladi. Shartli belgi bilan o'tloq va paxtazorni tasvirlaymiz (12- b rasm).

Biz joyda turib, vizirlash o'tkazgan nuqta **qutb** deyiladi. Shuning uchun joy planini bunday usulda chizish **qutbiy usulda plan tuzish** deb ataladi.

Joy planini chizishning **azimutli usuli** ham bor. Bu qutbiy usuldan ham sodda. Bu usulda planshet va vizir chizig'i kerak bo'lmaydi. Bunda xarsang tosh oldida turib, ko'rinish turgan barcha predmet (daraxt, dala shiyponi, shamol tegirmoni)ga yo'naliishlar azimuti aniqlanadi hamda shu predmetlarga bo'lgan masofa o'lchanadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Joy plani qutbiy usulda qanday qilib chiziladi?
2. Joy planini chizishning azimut usulini gapirib bering.
3. Nisbiy balandlik nima?
4. Mutlaq balandlik nimaga aytildi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish

miz. Dastavval, turgan joyimiz — katta tosh oldini planshetga nuqta bilan belgilaymiz va uning o'rtafiga ignani tik qadab qo'yamiz. Bu bizning turgan nuqtamiz bo'ladi. Keyin vizir chizg'ich olib, bir uchini ignaga taqaymiz. So'ngra vizir chizg'ichni biz planga tu shirmoqchi bo'lgan predmetlar (yakka daraxt, dala shiyponi, shamol tegirmoni)ga to'g'rilab, har bir yo'naliishni qalam bilan chizamiz. Shundan keyin Siz bilgan masofani o'lhash usullaridan biri (masalan, qadamlab o'lhash) yordamida har bir predmetgacha bo'lgan masofani o'lhab, masshtab bilan belgilaymiz va o'sha joyga shu predmet shartli belgisini chizamiz (12- a rasm).

I-Sana_____ II- Sinf_____ 4 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Quyosh oy va yulduzlar.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Quyosh oy va yulduzlar haqida ilmiy tushunchalar berish
Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash.

Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilish	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uygva vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a)o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c)mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

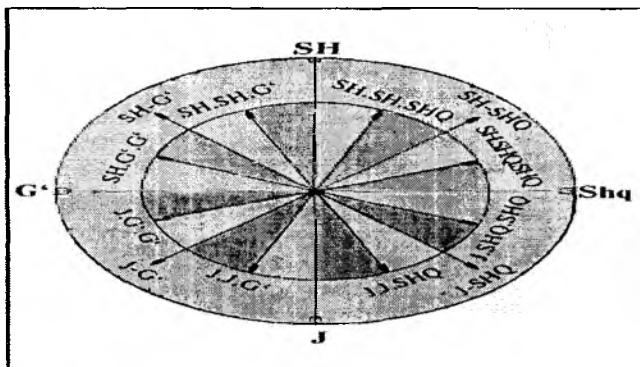
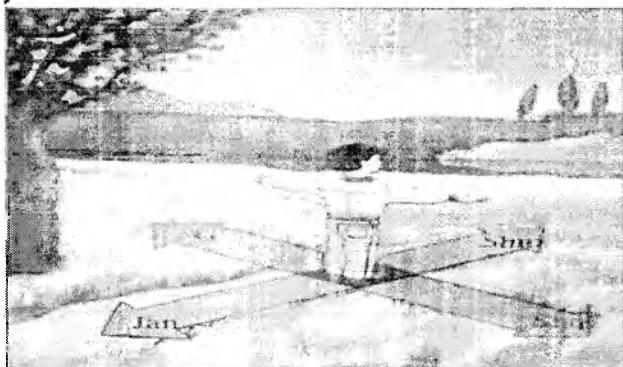
X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Joy plani qutbiy usulda qanday qilib chiziladi?
2. Joy planini chizishning azimut usulini gapirib bering.
3. Nisbiy balandlik nima?
4. Mutlaq balandlik nimaga aytildi?

XI-Yangi mavzu bayoni:

Quyosh — Yerga eng yaqin bo'lgan qizib yotgan yulduz — olov shardir. U Quyosh sistemasining o'rtasida joylashgan. Quyosh — Yerdagi yorug'lik va issiqlik manbai. Uning atrofida 8 ta sayyora aylanib turadi. Bular: Merkuriy, Venera, Yer, Mars, Yupiter, Saturn, Uran, Neptun sayyoralaridir (16- rasm). Sayyoralarning yulduzlardan farqi shuki, ular nur sochmaydi, Quyoshdan tushgan nurni qaytaradi xolos. Olimlar murakkab asboblar, har xil teleskoplar yordamida sayyoralar va ularning yo'ldoshlari asosan bir xil moddalar dan tuzilganini aniqlashgan. Ular ham Yerda uchraydigan moddalar dan tuzilgan ekan. Sayyoralarning yulduzlardan yana bir farqi shuki, ular koinotdagi o'z o'rinalarini ancha tez o'zgartirib turadi.

Oy — Yerning tabiiy yo'ldoshi. Oy o'zidan nur sochmaydi, Quyoshdan tushgan nurni qaytaradi. Oy Yer atrofini deyarli bir oyda bir marta aylanib chiqadi. Yer, Quyosh va Oyning osmonda bir-biriga nisbatan joylashgan o'rniga qarab u bizga har xil ko'rindi. Bizga

Oyning Quyosh nuri bilan yoritilgan qismigina ko‘rinadi. Agar diqqat bilan qarasangiz yangi Oy, o‘roq shaklida bo‘ladi. Endi eslab qoling: yangi Oy kechqurun Quyosh botganda g‘arb tomonda ko‘rinadi, eski, tugayotgan Oy esa erta tongda Quyosh chiqmasdan sharq tomonda ko‘zga tashlanadi (17- rasm). Agar Oy doira shaklida bo‘lsa, to‘lin Oy deyiladi. Oyning 14—15- kunlari to‘lin Oy bo‘ladi. Oy tutilishi to‘lin Oy kunlariga to‘g‘ri keladi. Oy, Yer, Quyosh osmonda bir chiziqla to‘g‘ri kelib qolganda Oy tutiladi.

Quyosh va Oyning Yerni tortishi natijasida dengiz hamda okeanlarda davriy ravishda suv qalqishi, ya’ni suvning ko‘tarilib, pasa-yishi ro‘y beradi. Suvning ko‘tarilib qaytishi Quyosh tortishiga nisbatan Oy tortganda ikki baravar kuchli bo‘ladi. Odamlar osmon jismlarini kuzatish natijasida Oy va Quyosh taqvimlarini tuzishgan, quruqlik va okeanlarda turgan joylarini aniqlashgan.

Yulduzlar. Tunda osmonga qarasangiz, juda ko‘plab yulduzlar tartibsiz sochilib yotganga o‘xshaydi. Aslida ular osmonda tartibsiz sochilib yotmaydi. Hozirgi vaqtida olimlar rasadxona (observatoriya)-larda yulduzlarning kattaligi, harorati, kimyoviy tarkibi va harakatlarini shuningdek, o‘zaro joylashgan o‘rinlarini ham o‘rganishmoqda.

Yulduzlar nihoyatda qizib yotgan, Yerdan juda uzoqda joylashgan osmon yoritgichlaridir. Ularni odamlar qadimdan guruhlarga ajratishgan va har bir guruhga nom berishgan. Bular **yulduz turkumlari** deb ataladi. Masalan, Torozu, Chayon, Qavs va boshqalar.

Bolalar, sizlar Katta Ayiq yulduzlar turkumini bilsangiz kerak. Ularni xayolan chiziq bilan tutashtirsangiz shakli cho‘michga o‘xshaydi. Cho‘mich bandidagi ikkinchi yulduz yonida kichik yulduzcha bor.

XII-Mustahkamlash:

1. Quyosh atrofida nechta sayyora mavjud? Ularning nomlarini yoddan aytинг.
2. Yulduzlar sayyoralardan nimasi bilan farq qiladi?
3. Oriyentirlash deb nimaga aytildi?

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish

I-Sana_____ II- Sinf_____ 5 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Yerning quyosh atrofida aylanishi.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Yerning quyosh atrofida aylanishi haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash.

Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Quyosh atrofida nechta sayyora mavjud? Ularning nomlarini yoddan ayting.
2. Yulduzlar sayyoralardan nimasi bilan farq qiladi?
3. Oriyentirlash deb nimaga aytildi?

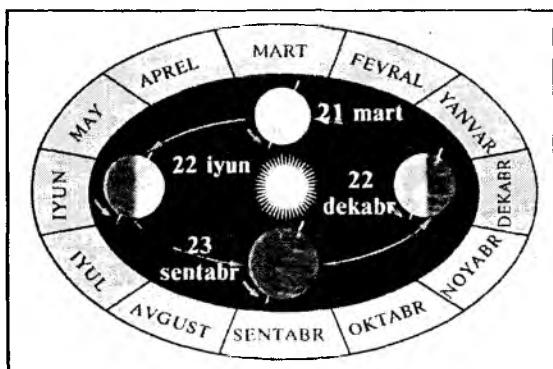
XI-Yangi mavzu bayoni:

Yer Quyosh atrofini 365 sutka va 6 soatda bir marta to'liq aylanib chiqadi. Hisobga to'g'ri bo'lsin deb bir yil 365 kun deb qabul qilingan. Shunda har yili 6 soatdan yig'ilib, 4 yilda 24 soat, ya'ni bir sutka bo'ladi. Shuning uchun har uch yildan keyin to'rtinchidagi yil 366 kun bo'ladi. Bu yil **kabisa yili** deyiladi. Shu yili fevral oyiga 28 kun emas, 29 kun hisoblanadi.

Nega yil fasllari almashinib turadi? Buni tushunish uchun 24-rasmni tahlil qilamiz. Rasmida Yerning Quyosh atrofida aylanayotgan turli vaqtlaridagi holati tasvirlangan. Iyun oyida Shimoliy yarimshar Quyoshga ko'proq qarab turadi. 22 iyunni yozgi **Quyosh turishi kuni** deyiladi. Quyosh usq ustida eng baland ko'tariladi. Shimoliy yarimsharda yoz, Janubiy yarimsharda esa qish bo'ladi. 21 mart va 23 sentabr kunlari esa Quyosh ikkala yarimsharni bir xilda

yoritadi. Bu kunlarni **bahorgi** va **kuzgi teng kunlik** deyiladi. 22 dekabrda esa Yer Janubiy yarimshari bilan Quyoshga qarab turadi. Shimoliy yarimsharda kun eng qisqa, tun esa eng uzun bo'ladi. Bu vaqtida Janubiy yarimsharda yoz, Shimoliy yarimsharda esa qish bo'ladi. 22 dekabrni **Quyoshning qishki turish kuni** deyiladi.

Qutbiy doiralar qutb kuni va qutb tuni bo'ladigan joylarning chegarasidir. Shu chegarada yozda bir sutka qutb kuni va qishda bir

24- rasm. Yerning
Quyosh atrofida
yillik aylanishi.

sutka qutb tuni bo'ladi. Qutblarda esa qishda 178 sutka tun, yozda 186 sutka kunduzi bo'ladi.

Tropik chiziqlar. Globus, Yarimsharlar xaritalarida $23,5^{\circ}$ shimaliy va janubiy kengliklardan uzuq-uzuq chiziqli parallel o'tkazilgan. Bu parallel tropik chiziqlardir. Shimoliy yarimshardagisi **Shimoliy tropik**, Janubiy yarimshardagisi **Janubiy tropik** deyiladi.

Quyosh yozgi turishi kunida Yer yuzining shu kengliklarida tush vaqtida qoq tepa(zenit)ga keladi. Ertasidan boshlab Quyoshning ufqdan balandligi asta pasaya boshlaydi. Janubiy va Shimoliy tropik chiziqlari oralig'ida bir yilda Quyosh ikki marta qoq tepaga keladi. Shimoliy tropikdan shimolda va Janubiy tropikdan janubda esa Quyosh hech qachon qoq tepa(zenit)ga kelmaydi.

Yerning issiqlik mintaqalari. Quyoshdan keladigan issiqlik va yorug'lik Yer yuzida bir xilda taqsimlanmaydi (Nega?). Ekvatorning ikki yonida Shimoliy va Janubiy tropiklarga bo'lган joylarga eng ko'p issiqlik va yorug'lik keladi. Bu yerlarda Quyosh ufqdan baland ko'tarilib, yil bo'yи quruqlik va okeanlarni qattiq isitadi. Bu joylar **Yerning issiq (tropik) mintaqasıdır**.

XII-Mustahkamlash:

1. Kabisa yili qanday yil? Kabisa yilidagi ortiqcha bir kun qayerdan kelib qolgan?
2. Quyosh turishi kunlari deb qaysi kunlarga aytildi?
3. Tropik chiziqlar qaysi geografik kengliklarga to'g'ri keladi?
4. Yerda qanday issiqlik mintaqalari bor?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish

I-Sana_____ II- Sinf_____ 6 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Dunyo okeani.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Dunyo okeani haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash.

Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar, kompyuter.

VIII-Tashkiliy qism:

a)salomlashilsh	b)navbatchi axboroti
c)davomatni aniqlash	d)uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a)o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c)mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Kabisa yili qanday yil? Kabisa yilidagi ortiqcha bir kun qayerdan kelib qolgan?
2. Quyosh turishi kunlari deb qaysi kunlarga aytildi?
3. Tropik chiziqlar qaysi geografik kengliklarga to'g'ri keladi?
4. Yerda qanday issiqlik mintaqalari bor?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Dunyoda okeanlar 4 ta: Tinch, Atlantika, Hind va Shimoliy Muz okeanlari. Ularning hammasi birgalikda **Dunyo okeani** deb ataladi.

Tinch okean eng katta va eng chuqur okean. Maydoni butun quruqlik maydonidan katta – 178,7 mln km². Eng chuqur joyi Mariana botig'i – 11022 m.

Atlantika okeani kattaligi jihatidan ikkinchi o'rinda. Maydoni 91,7 mln km². Eng chuqur joyi Puerto-Riko botig'i – 8742 m.

Hind okeani maydoniga ko'ra uchinchi o'rinda turadi. Uning maydoni 76,2 mln km². Eng chuqur joyi Zond botig'i – 7729 m.

Shimoliy Muz okeani eng kichik okean – maydoni 14,1 mln km². Eng chuqur joyi – 5527 m. Bu okean Shimoliy qutb atrofida joylashgani tufayli eng sovuq okean hisoblanadi. Ko'p qismi doimiy muzlik bilan qoplanib yotadi.

Dengizlar, qo‘ltiqlar, bo‘g‘izlar. Dengizlar okeanlarning kichik qismlari bo‘lib, ulardan yarimorollar, orollar va suv osti qirlari bilan ajralib turadi. Quruqliklarning chekkasiga tutashgan dengizlar **chekka dengizlar** deyiladi. Masalan, Hind okeanidagi Arabiston dengizi, Tinch okeandagi Bering dengizi. Lekin ayrim dengizlar quruqlikning ichiga chuqur kirib borib, okeanlar bilan bo‘g‘izlar — tor suv yo‘llari orqali tutashgan. Bunday dengizlar **ichki dengizlar** deb ataladi. O‘rta dengiz, Qizil dengiz, Qora dengiz ichki dengizlardir (Ularni xaritadan toping).

Okean, dengiz va ko‘llarda **qo‘ltiqlar** ham bo‘ladi. Qo‘ltiq deb okean, dengiz va ko‘llarning quruqlik ichkarisiga kirib borgan kichik va sayoz qismlariga aytildi. Hind okeanining Bengaliya va Fors qo‘ltiqlari, Atlantika okeanining Biskay qo‘ltig‘i bor.

Okeanlar tagi relyefi. Okeanlar tagi ham xuddi quruqliklardagi kabi notejis. Okeanlarning materiklarga tutashgan chekka qismlari da quruqlikning suv tagidagi davomi — **materik sayozligi**, ya’ni **shelf** joylashgan. Uning chuqurligi 200 m dan oshmaydi. Kengligi har xil. Materik sayozliklari foydali qazilmalarga, ayniqsa, neft va gazga boy.

200 m dan 2500 m chuqurlikkacha bo‘lgan joylar **materik yonbag‘ri** deyiladi. Undan narida **okean tagi** boshlanadi. Okean tagida keng tekisliklar, tog‘lar, juda chuqur botiqlar mavjud. Suv osti tog‘ tizmalari minglab km ga cho‘zilgan (37- rasm).

Dengiz va okeanlarning chuqurligi **exolot** deb ataladigan asbob bilan o‘lchanadi.

Dengiz va okeanlar xaritalarda havorang bilan ko‘rsatiladi. Ular qanchalik chuqur bo‘lsa, havorang shunchalik to‘q qilib beriladi va chuqurlik shkalasida necha metr ekani ko‘rsatib qo‘yiladi (38- rasm).

XII-Mustahkamlash:

1. Dunyo okeani qaysi okeanlardan tashkil topgan?
2. Yevrosiyodagi ichki va chekka dengizlar nomini ayting.
3. Materik sayozligi deb okeanlarning qaysi qismlariga aytildi?
4. Qo‘ltiq deb nimaga aytildi. Misollar keltiring.

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish

38- rasm. Okean va dengizlarning chuqurligi shkalasi.

I-Sana_____ II- Sinf_____ 7 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Yer osti suvlari.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Yer osti suvlari haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejisi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Dunyo okeani qaysi okeanlardan tashkil topgan?
2. Yevrosiyodagi ichki va chekka dengizlar nomini ayting.
3. Materik sayozligi deb okeanlarning qaysi qismlariga aytildi?
4. Qo'ltiq deb nimaga aytildi. Misollar keltiring.

XI-Yangi mavzu bayoni :

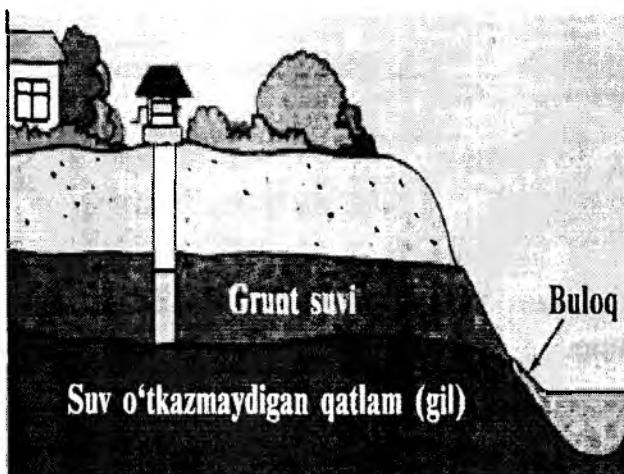
Yer po'sti yuza qismidagi tog' jinslarining g'ovak, bo'shliq va yoriqlaridagi suvlardan **yer osti suvlari** deyiladi. Yer osti suvlari hosil bo'lishi uchun quruqlikka yetarli miqdorda yog'in (qor, yomg'ir) yog'ib turishi va yuzadagi tog' jinslari suvni chuqurga o'tkazib yuboradigan darajada g'ovak bo'lishi zarur. Suvning yerga tez yoki sekin shimalishi tog' jinslarining g'ovaklik darajasiga bog'liq. Masalan, shag'al, qum suvni yaxshi o'tkazadi. Shuning uchun shag'al, yirik qum, qum **suvni o'tkazuvchi jinslar** deyiladi.

Granit, ohaktosh, qumtosh, gil singari jinslar suvni yaxshi o'tkazmaydi. Shunga ko'ra ular **suvni o'tkazmaydigan jinslar** deb ataladi. Yer po'stining yuza qismidagi tog' jinslari qatlama-qatlama bo'lib yotganligidan yer osti suvlari ham qatlamlar hosil qiladi. G'ovakliklarida suv bo'lgan qatlamlar **suvli qatlamlar** deyiladi.

Ikkita suv o'tkazmaydigan qatlama orasida joylashgan suvli qat-

lam suvi qatlamlar orasidagi suv deb ataladi. Bu qatlamga suv mazkur qatlam yer yuzasiga chiqqan joylardan kiradi. Agar tog' jinslari qatlamlari tovoq shaklida bo'lsa, yer osti suvlari bosimli bo'ladi. Bunday joylarda burg' qudug'idan suv favvora hosil qilib, otilib chiqadi. Bunday quduqlar **artezian quduqlar** deyiladi (40- rasm).

Yer yuzasidagi g'ovak jinslar orasidagi suvlari **grunt suvi** deb ataladi. Grunt suvlari sathi qish va bahorda qor erib, yomg'ir ko'p yog'ib turganligi sababli yuqori bo'ladi. Yozda, kuz boshida esa pasayib qoladi.

Grunt suvlari tog' jinslaridagi g'ovaklar orqali past tomonga astasekin siljiydi (oqadi). Ular jarlarda, daryo vodiylarida, pastliklarida yer yuzasiga chiqib, buloqlarni hosil qiladi (41- rasm).

Hozirgi vaqtida, qishloqlarda, ayniqsa, cho'llarda juda ko'p quduqlar qazilgan. Ularning suvi aholi, sanoat korxonalari va xo'jaliklar ehtiyojlariga sarflanadi. Yer osti suvlari miqdori chegaralangan. Shuning uchun ularni tejab, isrof qilmasdan sarflashimiz zarur.

Dunyoning ayrim joylarida tarkibida turli tuzlar, gazlar va boshqa mineral moddalar erigan yer osti suvlari mavjud. Ular **mineral suvlari** deyiladi. Bunday suvlardan esa turli kasallikkarni davolash uchun foydalilanildi. Turli sanatoriyalar va kurortlar aynan shunday bu loqlar yoniga quriladi. O'zbekistonda shifobaxsh suvlari hisoblanadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Yer osti suvlari qanday hosil bo'ladi?
2. Grunt suvlari qatlamlar orasidagi suvdan qanday farq qiladi?
3. Buloqlar qanday hosil bo'ladi?
4. Mineral suvlari deb qanday suvlarga aytildi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 8 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Havo harorati va bosim.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Havo harorati va bosim haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Yer osti suvlari qanday hosil bo'ladi?
2. Grunt suvlari qatlamlar orasidagi suvdan qanday farq qiladi?
3. Buloqlar qanday hosil bo'ladi?
4. Mineral suvlar deb qanday suvlarga aytildi?

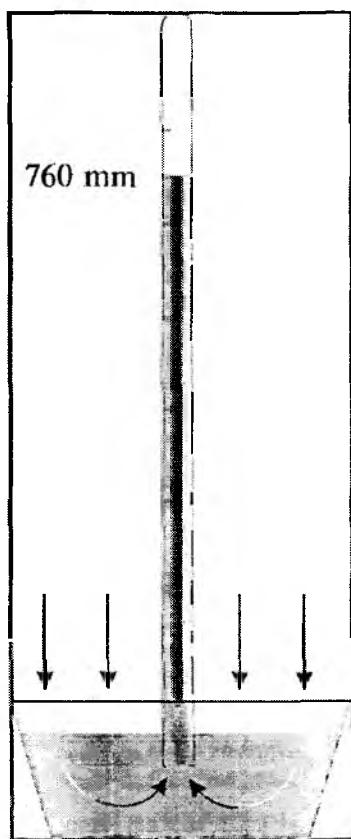
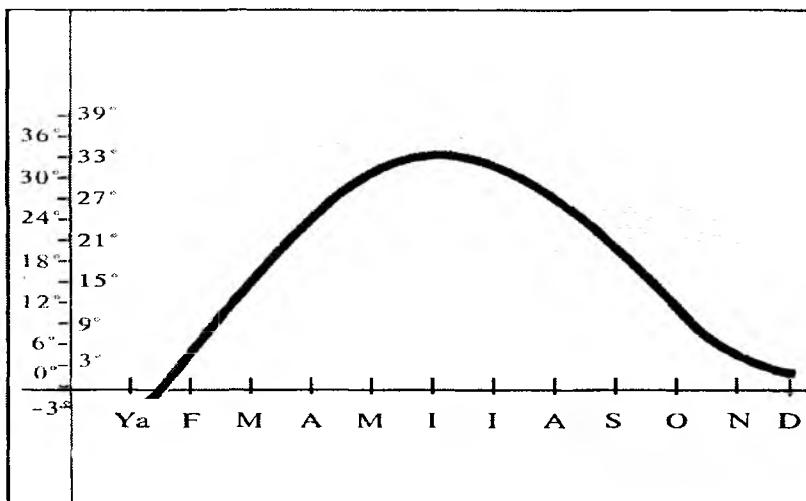
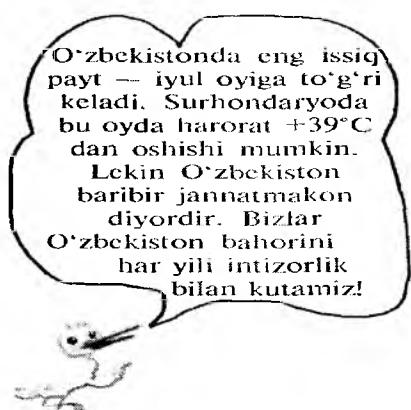
XI-Yangi mavzu bayoni :

Havoning harorati **termometr** yordamida o'lchanadi. Termometr yer yuzidan 2 m balandga, Quyosh nuri tushmaydigan soya joyga o'rnatiladi. Meteorologik stansiyalarda termometr maxsus meteorologik quti ichiga qo'yiladi. Quti ichiga havo erkin kirib-chiqib turadigan qilib ishlanadi. Qutining eshigi shimol tomonda bo'ladi. Shunda quti eshigi ochilganda Quyosh nuri termometrga tushmaydi.

Dunyodagi ko'pchilik meteorologik stansiyalarda ob-havo holti, shu jumladan, havo harorati har 3 soatda kuzatib turiladi. So'ngra o'rtacha harorat aniqlanadi. Buning uchun sutka davomidagi baracha kuzatish natijalari qo'shilib, necha marta kuzatilgan bo'lsa, shunchaga bo'linadi. Toshkentda 10 apreldagi bir sutkalik kuzatish natijalari quyidagicha deylik: kechasi soat 1 da $+6^{\circ}\text{C}$, soat 4 da $+4^{\circ}\text{C}$, ertalab soat 7 da $+5^{\circ}\text{C}$, soat 10 da $+10^{\circ}\text{C}$, kunduzi soat 13 da $+14^{\circ}\text{C}$, soat 16 da $+16^{\circ}\text{C}$, kechqurun soat 19 da $+10^{\circ}\text{C}$, soat 20 da $+7^{\circ}\text{C}$.

Havo bosimi **barometr** asbobi bilan o'lchanadi (baros — og'irlik, bosim, metr — o'lchash). Barometr ikki xil bo'ladi: si-

47- rasm. Toshkentda havo haroratining yil davomida o'zgarishi chizmasi.

48- rasm. Simobli barometr.

XII-Mustahkamlash:

1. Havo harorati qanday o'lchanadi?
2. Sutkalik va oylik o'rtacha havo harorati qanday aniqlanadi?
3. Havo harorati amplitudasi nima? O'z joyingizda sutkalik amplituda necha darajaga yetadi? Yillik-chi?
4. Eng yuqori havo bosimi qaerda kuzatiladi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 9 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Litosfera va Yer relefi.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Litosfera va Yer relefi haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uya vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganchalarni takrorlash:

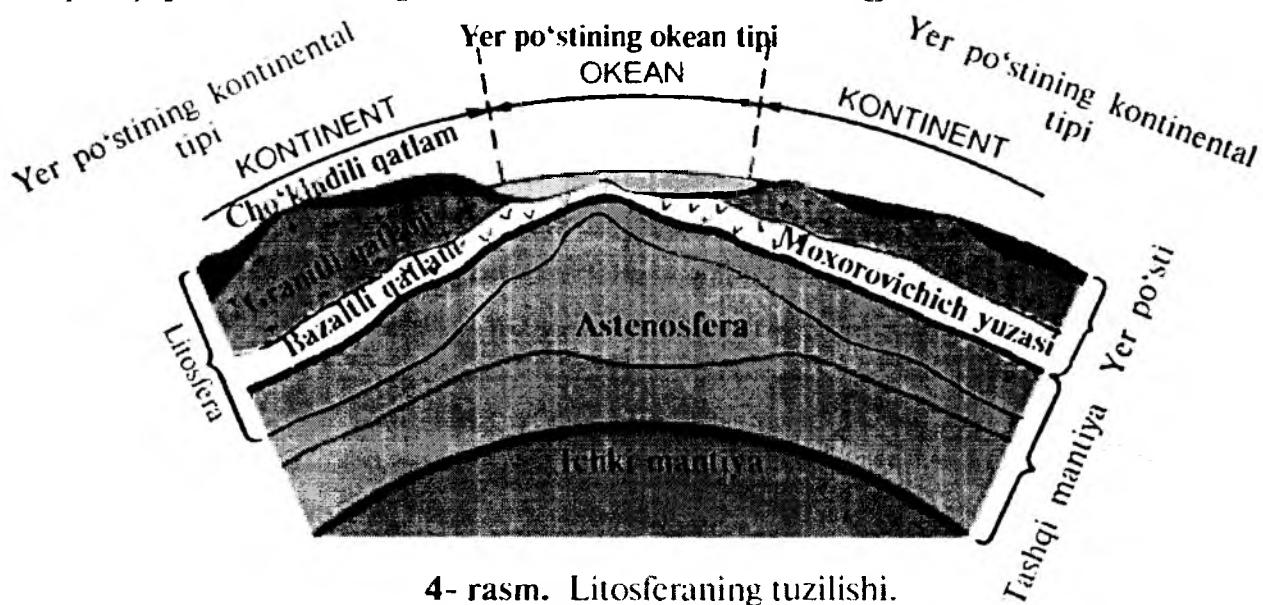
1. Havo harorati qanday o'lchanadi?
2. Sutkalik va oylik o'rtacha havo harorati qanday aniqlanadi?
3. Havo harorati amplitudasi nima? O'z joyingizda sutkalik amplituda necha darajaga yetadi? Yillik-chi?
4. Eng yuqori havo bosimi qaerda kuzatiladi?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Litosfera (yunoncha „litos“ — *tosh*, *qattiq*, „sfera“ — *qobiq*) Yer po'sti va yuqori mantianing bir qismini egallaydi. Qalinligi 200 km. *Yer po'sti* bilan yuqori mantiya oralig'idagi chegarani 1914- yilda yevropalik olim Moxorovichich aniqlagan. Yer po'sti tuzilishi va qalinligiga ko'ra ikki tipga bo'linadi. Yer po'stining *kontinental tipi* materiklarda tarqalgan bo'lib, tekisliklarda 35—40 km, yosh tog'larda 55—70 km qalinlikka ega. Pomir va Hindukushda 60—70 km, Himolay tog'larida 80 km ga boradi. Kontinental yoki materik po'sti cho'kindili, granitli va bazaltli qatlamlardan tuzilgan.

Yer po'stida platforma va geosinklinal hududlar ajraladi. *Platformalar* Yer po'stining o'ta mustahkam qismlari bo'lib, tog' burmalanishlari, kuchli zilzila va vulkan harakatlari kuzatilmaydi. Ularga Sharqiy Yevropa, Turon, Sibir va boshqa platformalar tegishli. Platformalar tekisliklarga to'g'ri keladi. *Geosinklinal mintaqalar* Yer po'stining o'ta

Relyef (yunoncha, *ko'tarilaman*) yer yuzasining kattaligi, kelib chiqishi, yoshi va rivojlanish tarixi turlichay bo'lgan shakllaridir. Yer

4- rasm. Litosferaning tuzilishi.

yuzasidagi barcha *relyef shakllari* ichki va tashqi kuchlarning hosilasidir. Asosiy *relyef shakllariga* tog' va tekisliklar misol bo'ladi. Tog'lar quruqlikning 40% ini, tekisliklar esa 60% ini egallaydi.

Yer shari quruqligining eng past nuqtasi — 405 m ga (O'lik dengiz), eng baland nuqtasi 8848 m ga (Jomolungma yoki Everest) teng. Shularni hisobga olib, barcha *relyef shakllarini* mutlaq balandligiga ko'ra quyida-gicha taqsimlash mumkin. Dengiz sathidan past — cho'kma va botiqlar (0 metrdan past), pasttekisliklar (0 metrdan 200 m gacha). Agar *relyef shakli* katta maydonlarni egallasa va 0 metrdan past bo'lsa ham pasttekislik deb atash mumkin. Masalan, Kaspiybo'yи pasttekisligi — 28 m past. Tekislik 200—500 m, qir-adirlar va past tog'lar 500—2000 m, o'rtacha balandlikdagi tog'lar 2000—3000 m, baland tog'lar 3000—5000 m, eng baland tog'lar 5000 m dan balandliklarda joylashadi. Bular quruqlikning asosiy *relyef shakllari* hisoblanadi.

Okeanlar tubining *relyefi* ham murakkab tuzilishga ega. Materiklarning deyarli 35% i dengiz va okean suvlarining tagida joylashgan. Ular tekis yuzali dengiz sayozligiga (*shelfga*) to'g'ri keladi va 200 m chuqurlikka qadar davom etadi. Undan pastda qiyaroq materik yonbag'ri yoki *batial* (yunoncha, *chuqur*) 3000 m gacha, *abissal* (yunoncha, *tubsiz*) 6000 m gacha va *okean botiqlari* (6000 m dan chuqur) mintaqalari joylashgan. Okean tubi *relyefida* uzlusiz davom etadigan (uzunligi 60 ming km) O'rta okean tizmalari, vulkanik tog'lar, cho'kmalar, tekislik — havza, soylik va platolar mavjud.

XII-Mustahkamlash:

1. Litosfera nima?
2. Yer po'sti qanday turlarga bo'linadi?
3. Yer yuzasida qanday asosiy *relyef shakllari* tarqalgan?

O'quvc

hilarni baholash. Uyga vazifa

- betdag'i savollarga javob topish.

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 10 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Materiklar va okeanklarning paydo bo'lishi.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Xiva Materiklar va okeanklarning paydo bo'lishi.
haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Litosfera nima?
2. Yer po'sti qanday turlarga bo'linadi?
3. Yer yuzasida qanday asosiy relyef shakllari tarqalgan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Yer va litosferaning paydo bo'lishi. Olimlarning ta'kidlashicha, Quyosh tizimi va Yer Koinotdagi harakatlanayotgan changsimon zarrachalarning birikishidan hosil bo'lgan. Bunday fikrni dastlab fransiyalik olim R. Dekart 1644- yilda, keyinchalik germaniyalik faylasuf I. Kant 1755-yilda va fransiyalik olim R. S. Laplas 1796- yilda aytishgan. Shuning uchun bu gipoteza Dekart-Kant-Laplas gipotezasi deb ataladi.

Litosfera va Yer po'sti yer ichki moddalarining saralanishi natijasida hosil bo'lgan. Qizigan holatdagi yerning yengil moddalarini tepaga ko'tarilgan, og'ir moddalarini esa pastga cho'kkani. Oqibatda nisbatan yengil va qattiq litosfera (yunoncha, *tosh qobiq*) hamda Yer po'sti, mantiya va yadrolar tarkib topgan.

Materiklar va okean botiqlarining paydo bo'lishi. Materik va okean botiqlarining paydo bo'lishi haqida ko'plab gipotezalar (ilmiy taxminlar) yaratilgan bo'lsa-da, olimlar hanuz bir yechimga kelmadilar. Shunday

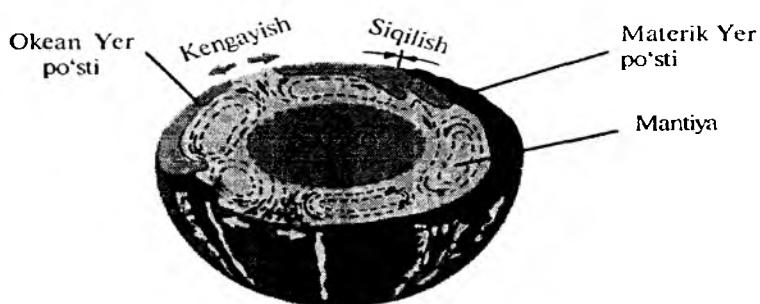
gipotezalardan biri mobilizmdir.

Mobilizm (yunoncha, *siljiydigan, harakatlanadigan*) gipotezasini 1912- yilda nemis geologi A.Vegener ishlab chiqdi. Lekin undan deyarli 9 asr avval vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy (973—1048) materiklarning siljishi haqida shunday degan „Qit’alar go’yo suv sathida suzib yurgan daraxt barglari singari bir-biri tomon yaqinlashib yoki uzoqlashib, sekin harakatda bo’ladi“. Beruniyning bu fikri mobilizm gipotezasi mohiyatining o’zidir.

Litosfera plitalari tektonikasi. 1968- yilda amerikalik bir guruh olimlar (L.R.Sayks, J. Oliver va b.) tomonidan yangi mobilizm, ya’ni „litosfera plitalari tektonikasi“ gipotezasini e’lon qilishdi. Bu Beruniy, Vegener g’oyalari asosida yaratilgan eng so’nggi, mukammal gipotezadir. Okean tubi taddiqotlari, kosmik tasvirlar tahlili, aniq geodezik o’lchovlar va boshqa manbalardan olingan yangi ma’lumotlar natijasida litosfera plitalarining turli tomonga, har xil tezlikda harakatlanayotganligi ma’lum bo’ldi. Bunga yuqori mantiya va astenosfera qatlamlaridagi moddalarning uyurmali harakati sababdir (6- rasm).

Litosfera plitalari tektonikasi. 1968- yilda amerikalik bir guruh olimlar (L.R.Sayks, J. Oliver va b.) tomonidan yangi mobilizm, ya’ni „litosfera plitalari tektonikasi“ gipotezasini e’lon qilishdi. Bu Beruniy, Vegener g’oyalari asosida yaratilgan eng so’nggi, mukammal gipotezadir. Okean tubi taddiqotlari, kosmik tasvirlar tahlili, aniq geodezik o’lchovlar va boshqa manbalardan olingan yangi ma’lumotlar natijasida litosfera plitalarining turli tomonga, har xil tezlikda harakatlanayotganligi ma’lum bo’ldi. Bunga yuqori mantiya va astenosfera qatlamlaridagi moddalarning uyurmali harakati sababdir (6- rasm).

Mantiya moddalarining yuqori tomon harakatlanishi natijasida litosfera plitalari bir-biridan uzoqlashadi. Natijada O’rta okean tizmalari paydo bo’lib, bazaltli okean po’sti kengayadi. Bu zonada darz (rif)lar, yer yoriqlari, harakatdagi vulkanlar bor, kuchli zilzilalar bo’ladi.

6- rasm. Litosfera plitalarining harakat mexanizmi.

XII-Mustahkamlash:

1. Quyosh tizimi, Yer, litosfera qanday hosil bo’lgan?
2. Beruniy gipotezasi qanday mazmunga ega?
3. Qaysi gipotezani ko’pchilik tan olgan?

O’quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish.

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 11 Tekshirdim _____

III-Darsning mavzusi: Okean boyliklari, ulardan foydalanish va muhofaza qilish

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Okean boyliklari, ulardan foydalanish va muhofaza qilish haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyg'a vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustaxkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Quyosh tizimi, Yer, litosfera qanday hosil bo'lgan?
2. Beruniy gipotezasi qanday mazmunga ega?
3. Qaysi gipotezani ko'pchilik tan olgan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Okean boyliklari va ulardan foydalanish. Olimlarning fikricha, hayot okean sohillaridagi to'lqinlar hosil qilgan „*hayot sharbati — bo'tqasimon loyqa*“ li suv muhitida hosil bo'lgan. Okean suvlarida mikroskop bilan ko'rindig'an organizmlardan tortib 150 tonna keladigan ko'k kitlarga-chá, turli xil organizmlar yashaydi. Hozir Dunyo okeanida 160 ming hayvon turi, 10 ming atrosida o'simlik turi mavjud.

Okean organizmlari yashash joylariga ko'ra guruhlashтирildи. Masa-lan, *bentos* organizmlar — okean suvlari tubida, yotqiziqlar orasida yashaydi. *Nektonlar* — ekin ko'chib yuruvchi organizmlar bo'lsa, *planktonlar* suv oqimlariga qarshilik ko'rsata olmay, muallaq holatda suzib yuruvchi organizmlardir (fitoplankton va zooplanktonlar).

Dunyo okeani tabiiy boyliklarning xazinasi hisoblanadi. Bu boyliklar biologik, kimyoviy, ma'danli va yoqilg'i-energetik resurslardan iborat. Hozir biologik resurslarning 2% idangina foydalanilmoqda. Lekin bu dunyoda iste'mol qilinadigan oqsil moddalarning 20% ini tashkil etadi.

Dunyo okeanidan ovlanadigan organizmlarning 80% ga yaqinini baliqlar, 10—12% ini umurtqasiz hayvonlar, 8—10% ini dengiz sute Mizuvchilari va suvo'tlari tashkil etadi.

Okean suvlardan yiliga treska (10,7 mln t), seld (22,3 mln t), skumbriya (5,1 mln t) baliqlari ko'plab ovlanadi. Okean tubidan osh tuzi, brom, magniy, oltingugurt, aluminiy, mis, uran, kumush, oltin olinadi.

Dunyo okeanida *neft* va *gaz* birinchi o'rinda Fors ko'rfazidan, ikkinchi o'rinda Venesuella qirg'oqlaridan, Shimoliy dengizdan, Meksika qo'ltig'idan qazib olinadi. Xitoy, Kanada, AQSH, Avstraliya, Irlandiya, Turkiya, Gretsya, Fransiya va boshqa mamlakatlar sohillarida toshko'mirning 100 dan ortiq yirik konlari mavjud.

Dunyo okeani eng muhim va arzon *dengiz transporti* vazifasini bajaradi. Iqtisodiy, savdo aloqalarining 80% i, mahsulotlar tashishning 95% i dengiz transporti orqali bajariladi. Dunyo xo'jaligining rivojlanishi, xalqaro mehnat taqsimotining yuzaga kelishi, savdo-sotiqning rivojlanishi dengiz transporti tufaylidir. Hozir Dunyo okeani sohillarida 2700 ta dengiz port-shaharlari mavjud.

Dengiz transportida tashiladigan asosiy yuk neft va neft mahsulotlariga to'g'ri keladi. Ba'zan bu mahsulotlarni tashiydigan maxsus kema-tankerlar halokatga uchrab, sohil tabiatiga, dengiz organizmlariga katta talafot keltirmoqda.

Dengiz turizmi ham okean resurslaridan foydalanishning bir sohasi sifatida tobora rivojlanmoqda. Undan tushgan yillik daromad 220 mlrd dollarni tashkil etgan.

Dunyo okcanini *muhofaza qilish* milliy, regional va xalqaro ko'lamda amalga oshiriladigan tadbir. Dunyo okeanini tadqiq etish va foydalanish hamda muhofaza qilish maqsadida ko'plab xalqaro tashkilotlar tuzilgan. Xalqaro dengiz komiteti, Davlatlararo okeanografik komissiya (UNESKO qoshida) va boshqalar Dunyo okeani boyliklaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, ularni muhofaza qilish, tiklash va ekologik sharoitini yaxshilash borasida ibratli faoliyat ko'rsatmoqda.

XII-Mustahkamlash:

1. Dunyo okeanidan qaysi organizmlar eng ko'p ovlanadi?
2. Organizmlarning asosiy qismii qayerlarda tarqalgan?
3. Okean suvlari ko'proq nima sababdan ifloslanmoqda?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Atlantika okeani.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Atlantika okeani haqida ilmiy tushunchalar berish

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustaxkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Dunyo okeanidan qaysi organizmlar eng ko'p ovlanadi?
2. Organizmlarning asosiy qismi qayerlarda tarqalgan?
3. Okean suvlari ko'proq nima sababdan ifloslanmoqda?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Barcha yarimsharlarda joylashgan. Buyuk geografik kashfiyotlar shu okeandan boshlangan, qirg'oqsiz dengizi bor, afsonalarga boy, meridional yo'nalgan eng uzun O'rta okean tizmasi bor, eng yirik port-shaharlari bor, ichki dengizlari eng ko'p, eng sersuv va eng uzun daryolar shu okeanga quyiladi, eng baland qalqish ham shu okeanda kuzatiladi, materiklar dreyfi gipotezasiga asos bo'lgan, dengiz transportida dunvoda birinchi o'rinda turadi.

Geografik o'rni. Atlantika okeani beshta materik orasida joylashgan. Shimoldan janubga 12 ming km masofaga cho'zilgan. Okeanning maydoni 91 mln km², eng keng joyi mo'tadil kengliklarga (9450 km) va eng tor joyi (2620 km) shimoliy qismiga to'g'ri keladi. Qirg'oqlari Shimoliy yarimsharda kuchli parchalangan, Janubiy yarimshardagi sohillari ancha tekis.

O'rganish tarixi. Okean nomi Atlanta (yunon afsonasiga ko'ra, *yelkasida osmon gumbazini ko'tarib turuvchi pahlavon*) atamasи bilan bog'liq. Dastlab 1507- yilda geografik xaritaga „Atlantika okeani“ nomi yozilgan. Atlantika okeani dengizlari qirg'oqlarida — Qadimgi Gretsiya, Karfagen, Misr, Skandinavyada dastlabki port-shaharlar vujudga kelgan. Miloddan oldingi davrlarda finikiyaliklar, arablar, rimliklar okean suvlarida suzishgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar davrida B. Diash, X. Kolumb, J. Kabot, Vasko da Gama, F. Magellan, J. Kuk va boshqalar sayohatlari Atlantika okeani haqida ko'plab ma'lumotlar berdi.

Okean tabiatini kompleks o'r ganish XIX asrning oxiridan boshlanadi. „Chellenjer“ kemasidagi ingliz ekspeditsiyasi, Xalqaro geofizika yili (1957—1958), Jak Iv Kusto ekspeditsiyasi davrida okean hayotiga va tabiat komponentlariga taalluqli juda ko'p ma'lumot to'plandi. Hozir ham bir qator mamlakatlarning ilmiy ekspeditsiyalari iqlim xususiyatlarini, okean tubi relyefini, organizmlarini o'r ganmoqdalar.

Geologik tuzilishi va relyefi. Gondvana va Lavraziya materiklarning gorizontal yo'nalishdagi parchalanishi natijasida Atlantika okeani paydo bo'lgan. Okean botig'inining hosil bo'lishida mantiya moddalarining uyurma harakati va bazalt jinslarning O'rta okean tizmalarida yuzaga chiqishi muhim o'r in egallagan.

Geologik tuzilishida turli xil yotqiziqlar qatnashadi. Jumladan, O'rta okean tizmalarida bazaltli va vulkanik jinslar, materik sohillarida daryolar oqizib keltirgan qum, gil, loyqa jinslar tarqalgan.

Dengiz sayozligi okeanning shimoliy qismida, Florida yarimoroli, Folkland orollari yonida katta maydonlarni egallaydi, Afrikaning g'arbiy sohillarida esa tor yo'lakni hosil qiladi. Materik yonbag'ri ancha tik. Okean tubida O'rta Atlantika suvosti tog' tizmasi shimaldan janubga 15000 km masofaga cho'zilgan. Bu ulkan tog' tizmasi okeanni g'arbiy va sharqiy qismlarga bo'lib turadi. O'rta Atlantika tizmasi o'z navbatida Shimoliy va Janubiy Atlantika tizmalariga bo'linadi. Bu tizmalarning g'arbiy qismida Labrador, Shimoliy Amerika, Braziliya va Argentina botiqlari, sharqiy qismida G'arbiy Yevropa, Gvineya, Kanar, Yashil burun va Angola botiqlari, janubda esa Afrika-Antarktida botig'i joylashgan. Mazkur botiqlarning chuqurligi 3000 m dan 7000 m gacha yetadi. O'rta okean tizmasining tepe qismini ko'ndalang va bo'ylama chuqur daralar — riftlar kesib o'tgan. Okeanning eng chuqur qismi Puerto-Riko cho'kmasi bo'lib, 9218 m pastda joylashgan.

Shimoliy subtropik mintaqada tabiat o'ziga xos bo'lgan Sargasso dengizi joylashgan. Dengiz suvining sho'rligi 37‰ ga teng, harorati yuqori, qishda 23°C ni va yozda 28°C ni tashkil etadi.

Insonning xo'jalik faoliyati. Buyuk geografik kashfiyotlar Atlantika okeanidan boshlangan. Mashhur dengizchilar shu okean orqali safarga chiqqanlar. Hozir ham transportdagi ahamiyati jihatdan birinchi o'rinni egallaydi. O'rta dengiz sohillari dunyo turizmida birinchi o'rinda turadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Atlantika okeanini qaysi materiklar o'r ab turadi?
2. Okeanni kimlar o'rgangan?
3. Okeanda qanday tabiat mintaqalari bor?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Hind okeani.

IV-Darsning maqsadi:

Ta'limiylar maqsad – Hind okeani haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baholash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Atlantika okeanini qaysi materiklar o'rabi turadi?
2. Okeanni kimlar o'rgangan?
3. Okeanda qanday tabiat mintaqalari bor?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Eng sho'r okean, eng issiq ko'rfazi mavjud, eng katta suvosti deltasi bor, cho'kindi jinslar eng qalin (5,5 km, Gang deltasi), asosiy qismi Janubiy yarimsharda, o'simlik va hayvonlarga eng kambag'al, eng uzun bo'g'izi bor, neft va gaz zaxirasi va qazib olinishi, tashiladigan neft hajmi bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Marvarid va durlar yig'ib olishda yetakchi hisoblanadi.

Geografik o'rni. Sanskrit yozuvda hind so'zi „sug'oradigan“ yoki „daryo“, pushtu tilida esa „Abba-Sind“, ya'ni „daryolar otasi“ degan ma'nolarni anglatadi. Forslar „sind“ atamasini hind deb atashgan. Demak, „hind“ so'zi daryo nomidan kelib chiqqan.

Hind okeani to'rtta materik (Afrika, Yevrosiyo, Avstraliya, Antarktida) oralig'ida joylashgan. Okeanning asosiy qismi Janubiy yarimsharda joylashgan. Shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiy qirg'oqlari ancha parchalangan. Maydoni 76 mln km².

O'rganish tarixi. Hind okeanida arablar, shumerliklar Fors ko'r-

fazi, Qizil dengiz va Hind okeanida suzishgan (er. av. 4—5-asrlarda) bo'lsalar, finikiyaliklar (er. av. VI asrda) Hind okeani orqali Afrikani janubdan aylanib o'tib, g'arbdan qaytib kelganlar.

Eramizning boshlaridan arablar (ayniqsa, VII—XII asrlarda) Hind okeanini o'zlashtirdilar. Ular okean qirg'oqlarini, orollar, oqimlarni, shamollarni atroflicha o'rgandilar. Vasko da Gama Hindistonga den-giz yo'lini ochdi (1498- y). Hind okeanini birinchi bo'lib A. Tasman (1642 — 1643) g'arbdan sharq tomonga (Avstraliya janubiga) suzib o'tgan bo'lsa, J. Kuk (1771—1775) okean chuqurligini aniqladi.

Okeanni muntazam o'rganish XIX asrning oxiridan boshlandi. „Chellenjer“ kemasi a'zolari, UNESCO tashabbusi bilan 1960—1965 - yillarda tashkil etilgan Xalqaro Hind okeani ilmiy ekspeditsiyasi okean to'g'risida mukammal ilmiy ma'lumotlar to'pladi.

Okean tubi relyefi. Hind okeani tubida uch tarmoqqa bo'linib ket-gan O'rtaлиq Hind okean tog' tizmalari mavjud. Bular Arabiston-Hindiston, G'arbiy Hind tog'lari va Avstraliya-Antarktida ko'tarilmalaridir. Okeanning sharqiy qismida Markaziy va G'arbiy Avstraliya botiqlari mavjud. Ularni bir-biridan Sharqiy Hind tizmasi ajratib turadi. Tog' tizmalarining kengligi 400—800 km, balandligi 2—3 km. Hind okeani-ning eng chuqur joyi Yava (Zond) cho'kmasida 7729 m ga teng.

Iqlimi. Okeanning shimoliy qismida suv yuzasining harorati yuqori +25°C, +28°C, janubida esa ancha past. Shimolida haroratga iliq musson shamoli, janubida sovuq g'arbiy shamollar oqimining ta'siri kuchli.

Organizmlari. Hind okeanining tropik mintaqalarida planktonlar ko'p. Planktonlar orasida kechasi nur sochadigan turlari bor. Okean suvlarida baliqlardan sardinella, skumbriya, akula, kitlar, iliq suvlarda ulkan dengiz toshbaqalari, dengiz ilonlari, molluskalar (kalmarlar) yashaydi. Dengiz sayozliklarida, marjon riflari atrofida organizmlar eng ko'p tarqalgan. Bu yerlarda haqiqiy suvosti o'tloqlarini uchratish mumkin.

Okeanning tabiat mintaqalari. Shimoliy tropik mintaqada suvi iliq va sho'rliги katta bo'lgan tabiat kompleksi hosil bo'lgan. Tropik mintaqaning shimoli-sharqiy qismida aksincha, chuchukroq suvli tabiat kompleksi vujudga kelgan. Janubiy tropik mintaqada barqaror passat shamollar esadi. Uning g'arbiy qismida yoz va kuz oylarida kuchli dovullar bo'lib turadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Okean qaysi materiklar oralig'ida joylashgan?
2. Kimlar okeanni o'rganishgan?
3. Okeanda qanday tabiat mintaqalari bor?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 14 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Afrika geografik o'rni va o'rganilish tarihi.

Ta'limiylar maqsad – Afrika haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uygva vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustaxkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Okcean qaysi materiklar oralig'ida joylashgan?

2. Kimlar okeanni o'rganishgan?

3. Okeanda qanday tabiat mintaqalari bor?

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'rganish tarixi. Afrika materigi dastlab Liviya deb atalgan. Olim-larning fikricha, *Afrika* so'zi eramizdan avvalgi II asrdan qo'llanilgan. Fransiyalik olim *Gaffarel* va boshqalarning fikriga ko'ra, materikning shimoli-g'arbiy qismida (Tunis, Marokash yerlari) yashagan qadimgi berberlarning *afarik* qabilasi nomidan olingan.

Afrika sivilizatsiyaning beshigi hisoblanadi. Unda 3—4 mln yil avval odamlar yashaganligi arxeolog olimlar tomonidan aniqlangan. 6000 yil avval Nil daryosi vodiysining hosildor yerlarida ilk sivilizatsiya tarkib topgan. Muhandislik san'atining nodir asarlaridan hisoblangan piramidalardan biri eramizdan avvalgi 2500-yillarda qurib bitkazilgan. Ular *Dunyoning yetti mo'jizasidan* biridir.

Afrika tabiatini, aholisining urf-odatlarini, xo'jaligini o'rganishda mashhur marokashlik sayyoh *Ibn Battutaning* alohida o'mi bor. U Afrikaning shimoliy va sharqiy sohillarini, Nil havzasini (1325—1349- y.), Sahroyi Kabirning g'arbiy qismini, Niger daryosining yuqori oqimidan o'rta oqimigacha o'rgangan.

XV asr gollandiyaliklarning Afrikani o'rganishida muhim bosqich bo'lsa-da, unga qora kunlarni — qullar savdosini keltirdi. 1487-yilda *Bartolomeu Diash* Afrikaning janubidagi *Yaxshi Umid* burniga qadar Atlantika okeani sohillarini o'rgandi. 1497 — 1498- yillarda portugaliyalik *Vasko da Gama* Afrikani janubdan aylanib o'tib, 1498- yil 20- mayda Hindistonning Kalkutta portiga yetib keldi. U yevropaliklar uchun Hindistonga boradigan dengiz yo'lini kashf etdi.

Afrikaning ichki qismi tabiatini o'rganishda ingliz tadqiqotchisi *Devid Livingstonning* xizmatlari katta bo'ldi. U Kalaxari cho'lini, Zambezi daryosini, Kongo daryosining yuqori oqimlarini, Nyasa, Tanganika ko'llarini o'rgandi. Zambezi daryosidagi sharsharaga *Viktoriya* nomini berdi. Ingliz-amerika ekspeditsiyasining boshlig'i G.M.Stenli (1817—1877- y.) Zanzibar orollarini, Viktoriya ko'lini va Nil daryosining boshlanish irmog'i Kagera ekanligini aniqladi, Lualoba va Kongo daryosi bo'ylab quyi oqimiga qadar o'rgandi. Livingston va Stenli olib borgan ishlari (tuzgan xaritalari) geografiya fanini qimmatli va qiziqarli ma'lumotlar bilan boyitdi.

Ma'lumki, Yer sharida okeanlar va materiklar turlicha taqsimlangan. Jumladan, Shimoliy yarimsharning 39% i, Janubiy yarimsharning esa 19% i quruqlikdan iborat. Agar globusni ko'proq materiklar hududiga to'g'rilansa, „Materiklar yarimshari“ hosil bo'ladi. Ushbu yarimsharda quruqlik 53% maydonni egallaydi. Shularga asoslanib, keyingi paytda olimlar „Materiklar yarimshari“ni ajratishmoqda (10-rasm).

10- rasm. Materiklar yarimshari.

XII-Mustahkamlash:

1. Afrikaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Afrika qaysi yarimsharlarda joylashgan?
3. Afrika sohillarini va ichki qismini kimlar o'rgangan?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Antarktida.

Ta'limiylar maqsad – Antarktida haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-Darsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uya vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Afrikaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Afrika qaysi yarimsharlarda joylashgan?
3. Afrika sohillarini va ichki qismini kimlar o'rgangan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Doimiy muz bilan qoplangan yagona materik, eng sovuq, o'rtacha balandligi bo'yicha eng baland (2040 m), Janubiy qutbda Quyoshning chiqishi va botishi bir yilda faqat bir marta kuzatiladi, Yer yuzidagi eng kuchli shamol shu yerga xos, chuchuk suv zaxirasi bo'yicha (80%) yagona materik, o'simlik va hayvonot olamiga eng kambag'al, muzsiz zaminning cho'kmasi bo'yicha birinchi o'rinda (-2555 m), yagona yirik yarimoroli bor, Yer yuzasining „sovuqlik qutbi“ („Vostok“ stansiyasi, -89,2 °C) va „magnit qutbi“ shu yerda, bironta mamlakatga tegishli bo'limgan va tinchlik hamda ilmiy maqsadlarda foydalilaniladigan yagona materik.

Geografik o'rni. Antarktida yunoncha „anti“ — *qarama-qarshi, teskari*, „arktika“ — *shimoliy*, ya'ni Arktikaning teskari tomoni degan ma'noni anglatadi. *Antarktika* — muzli qit'a, uning maydoni 52,5 mln km². *Antarktida* — yaxlit muzli materik bo'lib, maydoni 14 mln km².

Antarktida Janubiy qutbiy doirada, boshqa materiklardan juda uzoqda joylashgan yagona materik. Materikka tutashib turgan 12 ta chetki dengizlari bor.

O'rganish tarixi. Antarktida boshqa materiklarga nisbatan eng keyin kashf etilgan. Bunga sabab dengiz suvlarining uzoq muddat muzlashi, aysberglarning ko'pligi, boshqa materiklardan uzoqligidir.

Antarktidani 1820- yilning 16- yanvar kuni rossiyalik dengizchilar F. Bellinsgauzen va M. Lazarevlar kashf etishdi. Norvegiyalik R. Amundsen 1911- yilning 14- dekabr kuni birinchi bo'lib, undan bir oycha keyin ingliz R. Skott ikkinchi bo'lib qutbga bordi. Hozir Janubiy qutbda Amundsen—Skott nomi bilan ataladigan ilmiy stansiya (AQSH) ishlab turibdi.

Antarktidani keng ko'lamda mukammal o'rganish Xalqaro geofizik yil dasturini joriy qilish (1957—1959) munosabati bilan boshlandi. 1959- yilda 11 ta mamlakat o'rtaida „Antarktida to'g'risida shartnomा“ qabul qilindi. Unga ko'ra, materikdan faqat ilmiy va turistik maqsadlarda foydalanishga kelishib olindi. Ayni paytda 16 mamlakat olimlari materik tabiatini, qirg'oq chizig'ini, geologik tuzilishini, muz tagi relyefini, iqlimini, organik dunyosini, materik tabiatining odam organizmiga ta'sirini o'rganishmoqda.

Geologik tuzilishi. Antarktida qadimgi Pangeya, keyinchalik Gondvana yirik materiklaridan ajralib, mustaqil materikka aylangan. Alp tog' burmalanishida ko'tarilgan Transantarktida tog' tizmasi Antarktidani ikki qismga bo'lib turadi. Bu tog' tizmasi o'tgan faol mintaqada harakatdagi vulkanlar (Erebus, Terror va b.) ham bor.

Foydalı qazilmalari. Materik zaminida qora va rangli metallar rудалари (mis, qo'rg'oshin), toshko'mir, olmos, uran va boshqa qazilma boyliklar topilgan. Neft, gaz, grafit, slyuda va tog' xrustali kabi foydalı qazilmalarning borligidan dalolat beruvchi belgilari aniqlangan.

Relyefi. Materik o'rtacha balandligi bo'yicha eng baland hisoblanadi. Muz qoplaming o'rtacha qalinligi 2000 m atrofida. Muzning eng qalin joyi 4500 m ga boradi. Lekin muz tagi relyefining deyarli 70% i dengiz sathidan pastda joylashgan. Berd tekisligidagi Bentli cho'kmasining muzsiz mutlaq chuqurligi — 2555 m, muz tagi relyefining o'rtacha balandligi esa 110 m. Bu jihatdan, Antarktida eng past materik hisoblanadi. Materikning eng baland qismi Elsuert tog'idiagi Vinson (5140 m) massividir (15- rasm).

Janubiy Amerikadagi And tog'larining bevosita davomi tariqasida Transantarktida zanjirli tizma tog'lari materikni ikkiga bo'lib turadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Antarktidaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Tadqiqotchi va qutbchilarining kashfiyotlarini aytib bering.
3. Materik relyefi haqida nimalarni bilasiz?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Shimoliy Amerika

Ta'limiylar maqsad – Shimoliy Amerika haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Antarktidaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Tadqiqotchi va qutbchilarning kashfiyotlarini aytib bering.
3. Materik relyefi haqida nimalarni bilasiz?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Dunyodagi eng sersuv daryosi, eng baland va eng keng sharsharasi, eng katta iloni, eng mitti „odamxo'r“ balig'i, eng uzun tog'i, eng katta daryo havzasi, eng balandda joylashgan chuchuk suvli katta ko'li, eng baland harakatdagi vulkani, eng qalin Amazoniya o'rmonlari — „sayyoramiz o'pkasi“ bor. Eng sernam materik.

Geografik o'rni. Janubiy Amerika to'liq G'arbiy yarimsharda joylashgan. Uning shimoliy qismidan ekvator kesib o'tadi. Shimoldan janubga 7000 km, g'arbdan sharqqa 5000 km cho'zilgan. U Amerika qit'asining bir bo'lagi. Shimoliy va Janubiy Amerika materiklarining chegarasi shartli ravishda Panama kanali orqali o'tkaziladi. Materikni g'arbda Tinch, sharqda esa Atlantika okeani suvlari yuvib turadi.

O'rganish tarixi. Amerikaning kashf etilishi haqida aniq ma'lumotlar yo'q. X. Kolumbgacha, ya'ni XV asrdan oldin Amerikaga xitoylar, yaponlar, finikiyaliklar, arablar, ingлизлар, skandinaviyaliklar, okeaniyaliklar borganligi haqida dalillar topilmoqda. Vatandoshimiz Abu Rayhon Beruniy o'zining „Hindiston“ asarida Amerika quruqligining mavjudligini

X. Kolumb kashfiyotidan 450 yil oldin bashorat qilgan. Jumladan, u: „Bizning tekshirishimizcha, Yerning shimoliy (ikki) choragidan biri quruqlik bo‘lganligidan uning hamqurt (diametral qarama-qarshisi) choragi ham quruqlik bo‘lishini taxmin qilamiz“, deb aytgan.

X. Kolumb „Yer shar shaklida“ degan g‘oyaga asoslanib, Hindistonga g‘arbdan yaqin dengiz yo‘li bilan borish uchun safarga chiqadi.

U 1492- yilning 12- oktabr kuni San-Salvador (ispancha *xaloskor* degani) oroliga keladi. Bu sana Amerikaning kashf etilgan kun tariqasida geografiya tarixiga kiritilgan. Buyuk geografik kashfiyotlar davrini boshlab bergen X. Kolumb o‘zining to‘rt marta Amerikaga qilgan safarlari chog‘ida ham o‘zi borgan yerlarini Hindiston deb o‘ylagan.

Amerigo Vespuuchchi (asli italiyalik, Ispaniya dengiz flotida xizmat qilgan) 1499—1504- yillardagi Janubiy Amerikaga uyuştirgan ikkita sayohati davrida birinchi bo‘lib bu yerlar Hindiston emas, balki yirik quruqlik — Yangi Dunyo ekanligini aytib, uning tabiatini mohirona tavsiflab yozadi. 1507- yildan boshlab Yangi Dunyoga Amerika deb nom berildi.

Janubiy Amerikani ilmiy jihatdan o‘rganishda nemis sayyohi A. Gumboldt va fransuz botanigi E. Bonplanning xizmatlari katta bo‘ldi. Ular materikning tabiatini, And tog‘laridagi balandlik mintaqalari, geologik tuzilishi, g‘arbdagi sovuq dengiz oqimlari haqida ma’lumotlar to‘pladilar va umumlashtirdilar. Materikning tabiatini va aholisi haqidagi qiziqarli ma’lumotlarni rossiyalik olimlardan G. I. Langsdorf, N. G. Rubsov, A. I. Vovseykov, N. I. Vavilovlar to‘pladilar.

Geologik tuzilishi. Janubiy Amerikaning sharqiy qirg‘oqlari bilan Afrikaning g‘arbiy qirg‘oqlari bir-biriga o‘xshashligi va mos kelishi dastlab materiklarning gorizontal siljishi va keyinchalik litosfera plitalari tektonikasi gipotezalariga zamin yaratdi. Qadimda Janubiy Amerika yirik Gondvana quruqligi tarkibida bo‘lgan. Keyingi geologik davrlarda mustaqil materikka ajralgan.

Foydali qazilmalari. Materikda rudali va noruda qazilma boyliklar ko‘p tarqalgan. And tog‘larining magmatik va metamorfik jinslarida *mis*, *qalay*, *qo‘rg‘oshin*, *oltin*, *kumush*, *platina*, noruda konlardan *oltingugurt*, *bor*, *yod*, *tabiiy selitra* mavjud. Braziliya yassitog‘lidagi bazaltli va metamorfik jinslarda *temir*, *olmos*, *uran*, *marganes*, *nikel*, *kobalt*, *volf-ram* zaxiralari ko‘p (17- rasm).

x

II-Mustahkamlash:

1. Janubiy Amerikaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Qanday foydali qazilmalarni bilasiz?
3. Janubiy Amerika relyef tuzilishiga tavsif bering.

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag‘i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Janubiy Amerika

Ta'limiylar maqsad – Janubiy Amerika haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-0Darsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Janubiy Amerikaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Qanday foydali qazilmalarni bilasiz?
3. Janubiy Amerika relyef tuzilishiga tavsif bering.

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Dunyodagi eng katta oroli bor materik (Grenlandiya, 2,2 mln km²), eng katta arxipelag shu materikda (Kanada Arktikasi), eng chuqur darasi (Kolorado kanyoni 2 km ga yaqin, uzunligi 320 km), eng uzun g'ori (Flint-Mamont, 500 km), eng go'zal va maftunkor sharsharasi bor (Niagara, bir yilda 10 mln sayyoj keladi), eng baland suv qalqishi bo'ladi (Fandi qo'ltig'i, 18 m), eng uzun vodiy muzligi bor (Alyaskada, 145 km).

Geografik o'rni. Shimoliy Amerika G'arbiy va Shimoliy yarimsharlarda joylashgan. U boshqa materiklarga nisbatan Qutb tomon uzoq cho'zilgan. Materikning shakli Janubiy Amerika singari uchburchakni eslatadi. Kattaligi jihatidan uchinchi o'rinda turadi.

Materik qирғоqlarini 3 ta okean suvlari yuvib turadi. Janubda Panama bo'yni orqali (eng tor joyi 48 km) Janubiy Amerika bilan tutashgan. Yevrosiyodan Bering bo'g'izi (kengligi 85 km) orqali ajralib turadi. Shimoliy va sharqiy qирғоqlari kuchli parchalangan.

O'rGANISH TARIXI. Janubiy Amerika hududiga nisbatan Shimoliy Amerika yevropaliklarga ancha oldin ma'lum bo'lgan. X asrning oxirida norman

cho‘zilgan. Materikning shakli Janubiy Amerika singari uchburchakni eslatadi. Kattaligi jihatidan uchinchi o‘rinda turadi.

Materik qirg‘oqlarini 3 ta okean suvlari yuvib turadi. Janubda Panama bo‘yni orqali (eng tor joyi 48 km) Janubiy Amerika bilan tutashgan. Yevrosiyodan Bering bo‘g‘izi (kengligi 85 km) orqali ajralib turadi. Shimoliy va sharqiy qirg‘oqlari kuchli parchalangan.

O‘rganish tarixi. Janubiy Amerika hududiga nisbatan Shimoliy Amerika yevropaliklarga ancha oldin ma’lum bo‘lgan. X asrning oxirida norman Erik Rauda (Malla) Grenlandiyani, materikning shimoli-sharqiy qismini o‘rgandi. Jon Kabot Nyufaundlend orolini va Labrador yarimoroli qirg‘oqlarini kashf etdi. XVII asrda G. Gudzon, A. Makenzi va boshqalar materikning sharqiy va shimoliy qismlarini o‘rganishdi. XX asr boshida R. Amundsen birinchi bo‘lib materikning shimoliy qirg‘oqlari bo‘ylab suzib o‘tdi va Shimoliy magnit qutbining geografik o‘rnini aniqladi.

1732- yilda rus sayyoohlaridan I. Fyodorov va M. Gvozdev materikning shimoli-g‘arbiy sohillarini o‘rgandi. Aleut orollari va Alyaska sohillarini o‘rganish va xaritaga tushirish ishlarini V. Bering, A. Chirikovlar bajarishdi (1741- y.). Savdo-sotiq ishlarini yo‘lga qo‘yishda G. Shelexovning xizmatlari katta bo‘ldi. O‘sha paytda Shimoli-g‘arbiy Amerikani Alyaska deb atashgan. U 1798- yilda ruslar tomonidan monopoliyaga aylantirilgan va „Rus Amerikasi“ nomi bilan atala boshlangan. 1867- yilda Alyaska AQSHga sotib yuborilgan.

Tog‘li qismidagi Kordilyera, uning sharqidagi Qoyali tog‘lar asosiy tog‘ tizimlaridir. Qoyali tog‘lar Kordilyera tizimining suvayirg‘ich qismi bo‘lib, unda Elbert (4399 m), Lange-Pik (4345 m), Gannet-Pik (4202 m) va boshqa cho‘qqilar ko‘p uchraydi. Materikning eng baland nuqtasi Mak-Kinli cho‘qqisi (6194 m), eng past nuqtasi Ajal vodiysi (—86 m) ham tog‘ mintaqasida joylashgan. Katta Havzaning janubi-sharqida Kolorado platosini Kolorado daryosi kesib o‘tadi. U dunyodagi eng chuqur (2 km ga yaqin) va tor dara — Katta Kanyonni hosil qiladi. Materikning tog‘li qismi Tinch okean „olovli halqasi“ mintaqasiga to‘g‘ri keladi. Bu ulkan tizim Alyaska Kordilyerasi, Kanada Kordilyerasi, AQSH Kordilyerasi va Meksika Kordilyerasiga bo‘linadi. Tekisliklar materikning sharqiy qismini egallaydi. Ular geografik o‘rniga ko‘ra bir necha turlarga bo‘linadi. Materikning shimoliy qismida *qirlar* va *adirsimon balandliklar* uchraydi. Bu hududlarda Lavrentiy qirlari, Markaziy tekislik, Missisipi pasttekisligi va mashhur Buyuk tekisliklar asosiy relyef shakllaridir (19- rasm).

XII-Mustahkamlash:

1. Materikni o‘rganishda kimlar ishtirok etgan?
2. Rudali va rudamas foydali qazilmalar qayerlarda tarqalgan?
3. Shimoliy Amerika relyefiga ko‘ra qanday qismlarga bo‘linadi?

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag‘i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Yevrosiyo.

Ta'limiy maqsad – Yevrosiyo haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyg'a vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Materikni o'rganishda kimlar ishtirok etgan?
2. Rudali va rudamas foydali qazilmalar qayerlarda tarqalgan?
3. Shimoliy Amerika relyefiga ko'ra qanday qismlarga bo'linadi?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Asosiy xususiyatlari. Yer yuzasidagi eng katta, eng baland supermaterik (8848 m), Shimoliy yarimsharning „sovuqlik qutbi“ mavjud, eng yirik yarimoroli, eng chuqur g'ori, eng chuqur va eng katta ko'li bor, eng uzun lianalar ham shu yerda (300 m) o'sadi, Shimoliy yarimsharning barcha iqlim mintaqalari va tabiat zonalari shakllangan, eng katta deltasi bor, Yer sharidagi (sakkiz minglik) 14 ta cho'qqining barchasi shu materikda joylashgan, doimiy muzloq yerlar maydoniga ko'ra birinchi o'rinda, berk havzalar maydoniga ko'ra yetakchi, „Qor chizig'i — balandlik qutbi“ eng balanddan o'tgan joy (6400 m, Markaziy Tibet) shu yerda.

Tabiiy-geografik o'rni. Yevrosiyo materigi Shimoliy yarimsharda to'liq joylashgan. Faqat Osiyo qit'asining orollari Janubiy yarimsharga kirib boradi. Qirg'oqlarini to'rtta okean suvlari o'rab turadi.

Yevrosiyo materigi quruqlik maydonining deyarli 36,5 % ini egal-laydi. Bu materik Yevropa (maydoni 10 mln kv km) va Osiyo (maydoni 44 mln kv km) qit'alaridan tashkil topgan. Yevropa atamasi qadimgi finikiyaliklarning (assiriya) Yerep — g'arb va Osiyo atamasi Osu esa sharq so'zlaridan kelib chiqqan. Yevrosiyo materigi sharqda Bering bo'g'izi orqali Shimoliy Amerikadan ajralsa, g'arbda Gibraltar bo'g'izi uni

Afrikadan ajratib turadi.

Yevrosiyoning Atlantika va Tinch okean qirg‘oqlari kuchli parchalangan. Materikning atrofida minglab orol va ko‘plab yarimorollar joylashgan. Bu borada Tinch okean sohillarida zanjirsimon ulanib ketgan orollar halqasi alohida ajralib turadi. Agar materikning chekka nuqtalari orollardan hisoblansa, Shimoliy qutbga atigi 10° qoladi, Janubiy yarimsharga esa 11° kirib boradi.

O‘rganish tarixi. Yevrosiyo eng qadimgi sivilizatsiya markazi hisoblanadi. Jumladan, qadimgi Vaviloniya, Hindiston, Xitoy, Isroi, Gretsiya hududida madaniyat bir necha ming yilliklar avval rivojlangan. Dastlabki geografik xaritalar, globuslar ham shu hududda kashf etilgan. Eratosfen va Ptolemey tuzgan xaritalarda Yevrosiyo va Shimoliy Afrika aks ettirilgan. Materik to‘g‘risidagi dastlabki geografik ma’lumotlar qadimgi faylasuf, tabiatshunos allomalardan Gerodot (er. av. 485—425-yillar), Geraklit (er. av. IV asr), Strabon, Aflatun (Aristotel), Ptolemey va boshqalarning asarlarida berilgan.

Yevrosiyoning ichki o‘lkalari tabiatini o‘rganishda o‘rtalosiyolik geograf olimlarning xizmatlari juda katta. O‘rtalosiyo va Arab geografiyasiga asos solgan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiyning (780—847- y.) xizmatini alohida ta‘kidlash lozim. Xorazmiy ilmiy faoliyati davomida tabiiy fanlarni rivojlantirishga, tabiatni o‘rganishga alohida e’tibor bergen. Uning boshchiligidagi 70 ga yaqin olimlar „Jahon xaritalari“ ni tuzishgan. Bu xaritalar asosida Xorazmiy „Kitob surat al-azr“ (Yerning surati) kitobini yozgan. Kitobga o‘nlab xaritalar va ularning izohi ilova qilingan. Ko‘plab geografik obyektlarga tavsif berib, koordinatalarini o‘lchagan va Yer kurrasining kattaligini aniqlagan.

Abu Rayhon Beruniy (973—1048- y.) Hindistonda yashagan davrida o‘lkaning daryolari, tog‘lari, o‘simglik va hayvonot olamini bat afsil o‘rganib, „Hindiston“ asarini yaratdi. U Amudaryo misolida „daryolar keltirayotgan tog‘ jinslarining massasi (katta-kichikligi) suv oqimining tezligiga to‘g‘ri proporsional“ ekanligini aniqladi. Bu, keyinchalik, *Beruniy qonuni* deb aytiladigan bo‘ldi. Beruniy Qoraqum va Qizilqum hududlarining paydo bo‘lishini, materiklarning siliish g‘ovasini birinchilardan bo‘lib avtgan.

XVIII—XIX asrlarda tashkil etilgan sayohat va ilmiy ekspeditsiyalar paytida Yevrosiyoni ilmiy jihatdan o‘rganish ishlari olib borildi. Olimlar Yevrosiyoning turli qismlarini atroficha o‘rgandilar. XX asrdagi olib borilgan ilmiy ishlar avvalgi tasavvurlarni kengaytirdi va yangi ma’lumotlar bilan boyitdi.

XII-Mustahkamlash:

1. Yevrosiyoning qanday xususiyatlarini bilasiz?
2. Yevrosiyo qaysi okeanlar oralig‘ida joylashgan?
3. O‘rtalosiyolik olimlarning geografik merosi haqida bilasizmi?

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag‘i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Antropogen tabiat komplekslari.

Ta’limiy maqsad – Antropogen tabiat komplekslari haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O’quvchilarni o’z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o’zaro hurmat, jamoa bo’lib ishlash, o’zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko’nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O’quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o’rgatish, til madaniyatini o’stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o’rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, “Aqliy hujum” ,

VII-0Darsda foydalaniladigan jihozlar: ko’rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o’tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O’quvchilarni baxolash

X-O’tilganlarni takrorlash:

1. Yevrosiyoning qanday xususiyatlarini bilasiz?
2. Yevroсиyo qaysi okeanlar oralig‘ida joylashgan?
3. O’rta osiyolik olimlarning geografik merosi haqida bilasizmi?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Antropogen tabiat komplekslari. Yevroсиyo hududi qadimdan aholi yashab kelgan sivilizatsiya markazlaridan hisoblanadi. O’rta dengiz sohillaridagi qadimiy subtropik o’rmonlar inson xo’jalik faoliyati tufayli kesib yuborildi. Sharqiy Yevropa tekisligidagi qora va kashtan tuproqli dashtlarning 80 % maydoni o’zlashtirilgan. Ularning o’rnida shahar va qishloqlar, bog’lar va turli ekin maydonlari kabi antropogen komplekslar hosil bo’lgan. Shuningdek, Mesopotamiya va Buyuk Xitoy tekisliklari, Hindiston, Yevropa va O’rta Osiyoning qadimdan o’zlashtirilib kelinayotgan hududlarida, tog’ yonbag’irlarida antropogen landschaftlar barpo etilgan.

Yashash uchun qulay hududlar o’zlashtirib bo’lindi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o’rmonlar, cho’llar va tog’li zonalarni o’zlashtirishga kirishildi. Natijada, antropogen tabiat kompleksi egallagan maydonlar tobora kengayib bormoqda.

Tabiatni muhofaza qilish maqsadida Yevroсиyo tabiat zonalarida va tog’li o’lkalarda qo’riqxonalar, milliy bog’lar, buyurtmalar barpo etilgan. Qo’riqxonalar jamoalarining asosiy maqsadi tabiatning betakror joylarini, ajoyib relyef shakllarini, serjilo ma’danlarini, turli-tuman

o'simlik va hayvonot olamini va boshqa tabiat yodgorliklarini tabiiy holda saqlab qolishdir. Ural tog'ida Ilmen, Oltoy, Yevropada Belovej Pushchasi, Astraxan, Osiyoda Chotqol, Issiqko'l, Barguzin Taman, Negara kabi qo'riqxona va milliy bog'lar tashkil etilgan.

Ayni paytda, tabiatni asrash, uning resurslaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish masalasiga katta e'tibor berilmoqda.

Yevrosiyo hududining deyarli yarmi tog'lardan iborat. Tog'lardagi balandlik mintaqalarining soni va turi ularning geografik o'rniغا, balandligiga, yo'nalishiga, havo oqimlariga ro'para kelishiga bog'liq. Tog' qaysi tabiat zonasida joylashgan bo'lsa, balandlik mintaqaning asosi ham shu tabiat zonasi hisoblanadi. Balandlik mintaqalarining almashinib kelishi Himolay (38° sh.k., 88° shq.u.), Alp (46° sh.k., 18° shq.u.) tog'larining janubiy yonbag'rida aniq namoyon bo'ladi. Himolayning tog' etaklarida botqoqlashgan changalzorlar – terayalar joylashgan. Tuprog'i qorabalchiq-botqoq, o'simligi baland bo'yli (5 m gacha) o't o'simliklar,sovun daraxti, mimoza, palma va bambuklardan iborat. Undan tepada tropik nam o'rmonlar (ferrolit tuproqlar, asosiy o'simligi dafna, palma), subekvatorial doimiy yashil o'rmonlar (ferrolit tuproqlar, asosiy o'simligi dub, magnoliya), subtropik doimiy yashil o'rmonlar, bargini to'kuvchi keng bargli o'rmonlar (o'rmon-qo'ng'ir tuproqlar, yong'oq, qayin, zarang), ignabargli o'rmonlar (chala-podzol tuproqlar, oqqarag'ay, tilog'och), baland bo'yli subalp va past bo'yli alp o'tloqlari (tog'-o'tloq tuproqlar), qor va muzliklar almashib keladi (24- rasm). Terayalarning iqlim sharoiti yerdan 2—3 marta hosil olish imkonini beradi. Odatda, yozda sholi, jut, shakarqamish, qishda esa arpa, grechixa va bug'doy yetishtiriladi.

Himolay va Alp tog'laridagi balandlik mintaqalarini qiyoslasak, shunday xulosaga kelish mumkin: baland tog'lardagi mintaqalar soni qutblardan ekvator tomon ortib boradi. Agar bunday tog' qutbda bo'lsa bitta, agar taygada joylashsa uchta, dasht zonasida joylashsa yettita balandlik mintaqasi hosil bo'ladi. Masalan, Kavkaz tog'laridan qutbgacha qancha tekislik mintaqalari bo'lsa, shu tog'ning shimoliy yonbag'rida shuncha balandlik mintaqalari tarkib topadi. Kavkaz tog'inining shimoliy yonbag'rida dasht, o'rmon-dasht, keng bargli o'rmonlar, aralash o'rmonlar, ignabargli o'rmonlar, subalp va alp o'tloqlari, eng balandda qor va muzliklar almashinib keladi.

XII-Mustahkamlash:

1. Tog'larda balandlik mintaqalarining ko'p yoki ozligiga sabab nima?
2. Himolay va Alp tog'laridagi balandlik mintaqalarini taqqoslang.
3. Nega Ural tog'ida ham kenglik zonalligi, ham balandlik mintaqalanishi aks etgan?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Xarita andozalari haqida tushuncha.

Ta'limiylar maqsad – Xarita andozalari haqida tushuncha haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishslash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishslash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishslash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-0Darsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Tog'larda balandlik mintaqalarining ko'p yoki ozligiga sabab nima?
2. Himolay va Alp tog'laridagi balandlik mintaqalarini taqqoslang.
3. Nega Ural tog'ida ham kenglik zonalligi, ham balandlik mintaqalanishi aks etgan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

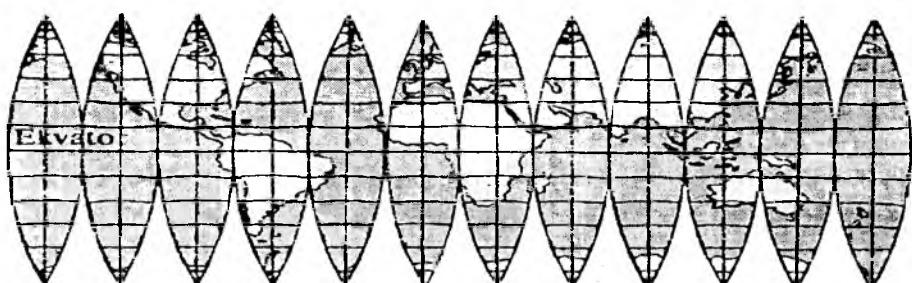
Xaritalardagi xatoliklar. Xarita tuzish andazalari. Geografiyani globus va dunyoning tabiiy xaritasiz tasavvur qilish qiyin. Globus Yerning modeli ekanini bilasiz. Globusda Yer yuzasi —quruqliklar, okeanlar, dengizlar, orollar sayyoramizda aslida qanday shaklda bo'lsa, deyarli o'shanday shaklda, lekin juda kichraytirib tasvirlangan. Tabiatdagi obyektlar juda kichraytirib tasvirlanganda ko'p narsalarni ko'rsatish mumkin emas. Shu sababli Yer yuzini, undagi geografik obyektlarni tasvirlash uchun geografik xaritalardan foydalaniladi. Geografik xaritalar Yer yuzidagi geografik obyektlarni tasvirlashning asosiy usuli hisoblanadi. Biroq geografik xaritalarda Yerning qavariq yuzasi tekis yuzada tasvirlanadi. Dunyo xaritasida Yer yuzasi aynan tekis yuzada tasvirlangan. Buning oqibatida geografik xaritada Yer qavariq yuzining ayrim qismlarini cho'zib, ayrim qismlarini qisqartirib tasvirlashga to'g'ri keladi.

Binobarin, globusda Yer yuzasidagi barcha geografik obyektlar — materiklar, orollar, daryolar, dengizlar, okeanlar bir xil nisbatda kichraytirilib tasvirlanadi. Masshtab ham globusdagi har bir chiziqda bir xil

bo'ladi. Geografik xaritalarda esa geografik obyektlar tasvirlanganda ularning maydonlari, shakllari va burchaklarini tasvirlashda xatoga yo'l qo'yiladi. Xaritaning turli qismlaridagi masshtab, maydon, shakl va burchaklarda, albatta xatolik bo'ladi. Shuning uchun globus va xaritalardagi geografik obyektlarning qiyofalari bir-biridan farq qiladi.

Qavariq Yer yuzasini tekis yuzada tasvirlash uchun xarita andazalaridan foydalaniladi. Xarita andazalari sayyoramizning qavariq yuzasini tekis yuzada tasvirlashning matematik usullaridir. Yerning qavariq yuzasi tekis yuzaga tushirilayotganda tasvirda uzilishlar ro'y beradi. Uzilishlarni to'ldirish uchun

Meridianlar
bilan
qirqlarga
bo'lingan
globus yuzasi

odatda xaritadagi tasvirlarni cho'zishga to'g'ri keladi. Buning oqibatida burchaklar, chiziqlar uzunligi, maydonlar, obyektlarning shaklida xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Yerning qavariq yuzasini tekis sathga — xaritaga tushirish chog'ida ana shunday xatoliklardan birontasini kamaytirishga yoki yo'qotishga harakat qilinadi. Shu maqsadda turli xil xarita andazalaridan foydalaniladi. Xarita andazalari, asosan, uch xil bo'ladi:

1. *Teng burchakli andazalar*. Bunday andazalarda tuzilgan xaritalardagi burchaklar globusdagi, ya'ni joydagи burchaklarga teng bo'ladi. Teng burchakli andazalar asosida tuzilgan xaritalarda yo'naliishlarni aniqlash qulay, biroq maydonlar va masofalarni tasvirlashda xatolarga yo'l qo'yiladi.

2. *Teng maydonli yoki teng hajmli andazalardan* foydalanilganda materiklar, davlatlar, dengizlar, orollar va boshqalarning maydonlari xatosiz tasvirlanadi. Lekin burchaklar, shakllarni tasvirlashda ancha xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Teng maydonli xaritalardan geografik obyektlar maydonlari o'lchanadi.

3. *Ixtiyoriy andazalar* asosida tuzilgan xaritalarda burchaklar ham, maydonlar ham xatoliklar bilan tasvirlanadi, lekin xatolik kamroq bo'ladi. Ixtiyoriy andazalar orasida teng masofali andazalar boshqalaridan ko'ra ko'proq ishlataladi. Bunday xaritalarda uzunlik masshtabi bir meridian yoki bir paralleldagina saqlanadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Quruqlik, okeanlar, dengizlar, orollar globusda qanday tasvirlanadi?
2. Yerning qavariq yuzasi yassi yuzada — xaritalarda tasvirlanganda qanday xatoliklarga yo'l qo'yiladi?
3. Xarita andazalari (proyeysiylari) nima? Xarita andazalarining qanday turlari borligini aniqlang.

0'

quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Yer yuzasi tuzilishining asosiy xususiyatlari.

Ta'limiy maqsad – Yer yuzasi tuzilishining asosiy xususiyatlari haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Quruqlik, okeanlar, dengizlar, orollar globusda qanday tasvirlanadi?
2. Yerning qavariq yuzasi yassi yuzada — xaritalarda tasvirlanganda qanday xatoliklarga yo'l qo'yiladi?
3. Xarita andazalari (proyeksiyalari) nima? Xarita andazalarining qanday turlari borligini aniqlang.

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'rta Osiyo hududi shakllanish tarixi va yer yuzasining hozirgi holatiga ko'ra ikki qismga, ya'ni tekislik va tog'larga bo'linadi. Dunyoda chuqurligi bo'yicha uchinchi o'rinda turadigan Qoragiyo botig'i (-132 m) O'rta Osyoning eng past nuqtasidir. Hindukush tog'idagi Tirichmir cho'qqisi eng baland (7690 m) nuqtasi hisoblanadi.

Tekisliklar O'rta Osyoning markaziy, g'arbiy va shimoliy qismlarida joylashgan. O'rta Osyoning anchagina qismini Turon tekisligi egallagan. Bu tekislikda O'rta Osyoning yirik cho'llari —Qoraqum, Qizilqum joylashgan. Bu yerlarda nurash va shamol relyef hosil qiluvchi asosiy omil hisoblanadi. Shu sababli cho'llarda asosiy relyef shakllari barxanlar, qum tepalari, qator qum balandliklaridir. Qizilqumning markaziy qismida yemirilish natijasida pasayib qolgan bir qancha tog'lar qad ko'tarib turadi, Qoraqumning janubi-sharqiy qismida baland tekisliklar — *Badxiz* va *Qorabel* platolari joylashgan. Tekislikning

shimoli va shimoli-g'arbida baland yassi tekislikdan iborat *Ustyurt* va *To'rg'ay* platosi joylashgan.

Ustyurt platosi Orol va Kaspiy dengizlarining oralig'ida joylashgan, u atrofidiagi tekisliklardan «chink» deb ataladigan baland, tik jarlar bilan keskin ko'tarilib turadi. Platoning shimoliy qismi qumli tekislikdan, markaziy qismi qirlardan, janubiy qismi qir va botiqlardan iborat. Platoning bu qismida Borsakelmas, Sariqamish, Qorniyoriq va boshqa botiqlar joylashgan. *To'rg'ay* platosi to'lqinsimon tekislikdan iborat, uning markazida *To'rg'ay* botig'i joylashgan. Plato Mug'ojar va Ulutov tog'-larining orasida joylashgan.

O'rta Osiyoda tog'oldi va tog'lar oralig'ida joylashgan tekisliklar ham keng maydonlarni ishg'ol qilgan. Bu tekisliklar tog'larda yemirilgan tog' jinslarini vaqtinchalik va doimiy oqar suvlar oqizib keltirib yotqizishidan hosil bo'lgan. Bunday tekisliklarga *Farg'ona vodiysi*, *Mirzacho'l*, *Zarafshon*, *Qashqadaryo*, *Surxondaryo vodiylarini* misol qilib ko'rsatish mumkin. Ularning yer yuzasi sal qiya bo'lib, vohalarga aylantirilgan eng unumdar yerlar hisoblanadi.

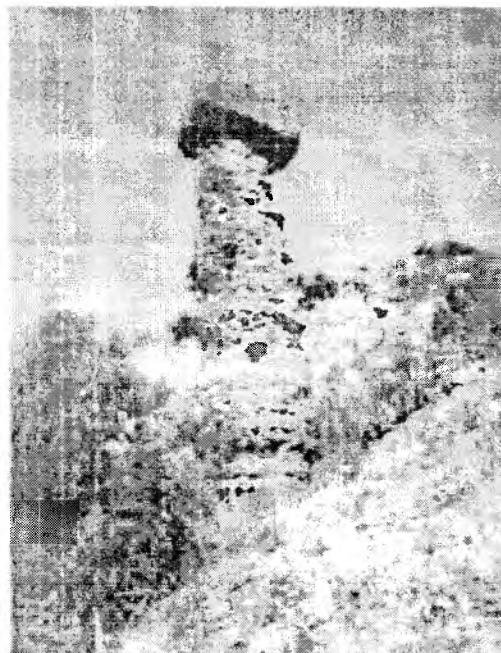
Tog'lar. Tekisliklarni tog'lar sharq va janub tomonlardan o'rabi turadi. Shimolda Qozog'iston past tog'lari joylashgan, ularning katta qismi yemirilib, qirli tekisliklarga aylanib qolgan. Faqat markaziy qismigina atrofidiagi qir tekisliklardan biroz ko'tarilib turadi. Qozog'istonning sharqiy qismida yakka-yakka joylashgan *Chingiztug'*, *Torbog'otoy* va *Jung'oriya Olatovi* cho'zilib ketgan.

O'rta Osiyoning sharqiy qismida eng yirik Tyanshan tog'lari tizimi joylashgan. Uning eng baland qismi muz bilan qoplangan Xontangri tog'laridir (G'alaba cho'qqisi 7439 m). Tyanshan tog'lari shimoliy, markaziy, g'arbiy va janubiy qismlarga bo'linadi (12- rasm).

XII-Mustahkamlash:

1. O'rta Osiyoning eng baland va eng past nuqtalarini aniqlang.
2. Chink nima?
3. O'rta Osiyoning cho'llarida relyef, asosan, qanday omillar ta'sirida shakllanib, o'zgarib turadi?
4. Nima uchun baland tog'lar doimo muz bilan qoplangan bo'ladi?
5. Xaritadan O'rta Osiyodagi tog'larni va ulardag'i eng baland cho'qqilarni topib, ularning nomi va balandligini daftaringizga yozib oling.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagi savollarga javob topish.

13- rasm. Tosh ustun. Zomin milliy bog'i.

III-Darsning mavzusi: Daryolar.

Ta'limiy maqsad – Daryolar haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'rta Osiyoning eng baland va eng past nuqtalarini aniqlang.
2. Chink nima?
3. O'rta Osiyoning cho'llarida relyef, asosan, qanday omillar ta'sirida shakllanib, o'zgarib turadi?
4. Nima uchun baland tog'lar doimo muz bilan qoplangan bo'ladi?
5. Xaritadan O'rta Osiyodagi tog'larni va ulardagи eng baland cho'qqilarni topib, ularning nomi va balandligini daftaringizga yozib oling.

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'rta Osiyoda 12 mingga yaqin daryo bor. Ular o'lkada juda notekis joylashgan. 10 mingdan ortiq daryo tog'larga to'g'ri keladi. Faqat yirik daryolargina cho'llarni kesib o'tgan. Daryolar yomg'ir, qor, muzlik, yerosti suvlaridan to'yinadi. O'rta Osiyo daryolari to'yinishiga, ya'ni qayerdan suv olishiga qarab 4 guruhg'a bo'linadi.

1. Muzlik va qor suvlaridan to'yinadigan daryolar (Amudaryo, Zarafshon, So'x, Isfayramsoy, Chu, Ili, Lepsa, Oqsuv). Bu daryolar Tyanshan, Pomir-Oloy tizmalaridagi muzlik va doimiy qorlardan suv oladi, ular yozda sersuv bo'ladi (21-rasm).

2. Qor va muzliklarning erishidan to'yinadigan daryolar (Sirdaryo, Surxondaryo, Chirchiq, Qoradaryo). Bu daryolarning suvi, asosan, iyun, iyul oylarida ko'payadi.

3. Doimiy va mavsumiy qorlarning erishidan to'yinadigan daryolar

(Ohangaron, Qashqadaryo). Bu daryolarning suv oladigan manbalari past tog'larda bo'lib, suvi bahorda ko'payib, ba'zan toshadi, yozda esa sayozlanib qoladi.

4. Mavsumiy qor va yomg'ir suvlaridan to'yinadigan daryolar (Murg'ob, Tajan, Atrek, G'uzordaryo, Sheroboddaryo, Sarisuv, Nura, To'rg'ay daryolari, Farg'ona vodiysi va Nurota tog'lari etagidagi adirlarda oquvchi daryolar, soylar).

Bu daryolar, asosan, kichik, sho'x va kam suvli daryolar bo'lib, bahorda, ayniqsa, jala tarzida yog'adigan yomg'irlar vaqtida juda sersuv bo'ladi.

21- rasm. Zarafshon daryosi-ning irmog'i — Fandaryoning yuqori oqimi.

Yerosti suvlaridan to'yinadigan daryo va soylar tog' etaklarida, adirlarda ko'p uchraydi. Ayniqsa, ular Farg'ona, Norin, Issiqko'l vodiylari, Nurota, Zarafshon tog' etaklarida ko'p.

Quyida O'rta Osiyo daryolarining eng yiriklaridan ba'zilarining tavsifi beriladi.

Amudaryo — O'rta Osiyoning eng sersuv daryosi. U Pomir tog'laridan oqib tushuvchi Panj va Vaxsh daryolarining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Uzunligi 2540 km, suv toplash havzasining maydoni 309 ming kv. km. Amudaryo avvaliga chap tomondan Afg'onistonidan oqib keluvchi Qunduzdaryoni, o'ng sohilda esa Kofirnihon va Surxondaryoni qo'shib oladi. Xuddi ana shu o'ng sohilda unga Sherobod daryosining suvi ham qo'shiladi.

Sirdaryo — O'rta Osiyodagi eng uzun daryo (uzunligi 3019 km ga yaqin). Uning havzasasi 219 ming kv. km. Markaziy Tyanshan tog'laridan boshlanuvchi Norin daryosi Sirdaryoning bosh qismidir. Norin daryosi tog' daralari bo'y lab g'arbga tomon oqar ekan, Namangan shahri yaqinidagi Baliqchi qishlog'i yonida Farg'ona va Oloy tizmalaridan boshlanuvchi Qoradaryo bilan qo'shiladi va shu yerdan Sirdaryo nomini oladi. Farg'ona vodisiidan chiqqach, daryo shimolga tomon oqa boshlaydi va shu yerda unga o'ngdan Ohangaron, Chirchiq, Keles daryolari kelib qo'shiladi. Sirdaryo shimolga tomon Qizilqumning chegarasi bo'y lab oqib, Orol dengiziga borib quyiladi (22- rasm). x

II-Mustahkamlash:

1. O'rta Osiyo daryolari suv olish manbayiga qarab qanday turlarga bo'linadi?
2. Daryolarning suvlari nimalarga sarf bo'ladi?
3. O'z ivingizdag'i darvo hacida gapirib bering.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga topish.

I-Sana _____ II- Sinf- _____ 23 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: O'zbekistonning ayvonot dunyosi.

Ta'limiylar maqsad – Hayvonot dunyosi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyg'a vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

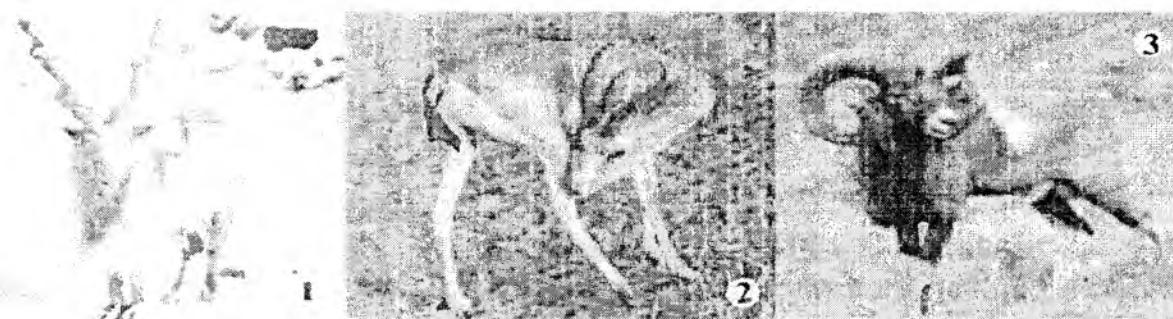
X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'rta Osiyo daryolari suv olish manbayiga qarab qanday turlarga bo'linadi?
2. Daryolarning suvlari nimalarga sarf bo'ladi?
3. O'z joyingizdag'i darvo hacida gapirib bering.

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'rta Osiyoning tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lganligi tufayli uning hayvonot dunyosi ham o'ziga xos va rang-barangdir. O'rta Osiyo hayvonlari chalacho'llarda, cho'llarda, tog'oldi va tog'lar oralig'idagi tekisliklarda, tog'larda hamda suv havzalarida yashaydi.

Chalacho'llarning hayvonot dunyosi mavsumlar bo'yicha o'zgarib turadi. Yozda janubdan issiqsevar hayvonlar, ya'ni kaltakesaklar va ayrim qushlar (*to'rg'ay, loyxo'rak*) kirib kelib, chalacho'llarning ichkari qismlariga yetib boradi. Kaltakesaklar bu yerlarga moslashib, rangini o'zgartiradi. Qish juda

28- rasm. Turkiston kiyiklari vakillari: 1 — morxo'r; 2 — jayron; 3 — Tyanshan qo'y.

sovq bo'lganligi tufayli yozda kelgan hayvonlar janubga yana qaytib ketadi. ko'p hayvonlar (*qo'shoyoq* va boshqalar) uyquga ketadi, qishga oziq-ovqat yig'uvchi turli xil sichqonlar va kalamushlar inlariga kirib ketadi. Shimoldan qishda *punochka*, *oq kaklik*, *qutb boyqushi* uchib keladi. Bulardan tashqari, qishda bu yerlarda chopqir hayvonlardan *oqquyruq* ham yashaydi. Bu yerda eng ko'p tarqalgan hayvon turi *yumronqoziqlardir*. Yumronqoziq bilan birga, chalacho'llarda *qo'shoyoqlar*, *cho'l olasichqoni*, *dala sichqoni*, *qum sichqoni*, *kalamush* va *ko'rsichqon* ham tarqalgan.

Chalacho'llarning o'zlashtirilmagan joylarida, Betpaqdala, Orolbo'y, Shimoliy Ustyurt, To'rg'ay o'lkasi, Balxash bo'yida tuyogli hayvonlar: *oqquyruq*, *jayron*, *yorvoyi qo'y*, *moxxo'r*, *qulon* va boshqalar yashaydi (28-rasm). Hasharotlardan *chayon*, *qoraqurt* va boshqa o'rgimchaksimonlar ko'p.

Chalacho'llardagi hayvonot olami issiqqa va suvsizlikka turlicha moslashgan. Ba'zilari umuman suv ichmaydi, ba'zilari kechasi hayot kechiradi, ba'zilari salqin joylarda yashaydi, ba'zilari ildizlarni yeb, undagi suv bilan qanoatlanadi.

Chalacho'llarda keng tarqalgan hayvonlar *yumronqoziqlar* (*malla yumronqoziq*, *qum yumronqoziq'i*), *qo'shoyoqlar* va *sichqonlardir*.

Sudralib yuruvchilardan *toshbaqa* va *kaltakesak* nihoyatda ko'p. Kaltakesaklardan *dumaloqbosh kaltakesak*, *qum kaltakesagi*, *echkemar*, *agama kaltakesagi* yashaydi. Ilonlardan *bo'g'ma ilon*, *o'qilon*, *zaharli charxilon* va *ko'l-vor ilon*, *ko'zoynakli ilonlar* ko'p.

Yirtqich hayvonlardan *tulki*, *chiyabo'ri*, *qum mushugi* va boshqalar yashaydi. Qizilqumdag'i saksovulzorlarda Buxoro kiyigi —xongul bor.

Qushlardan *saksovul to'rg'ayi*, *cho'l moyqut'i* (*slavka*), *cho'l qarg'asi*, *cho'l qarqunog'i*, *saksovul chumchug'i* va boshqalar uehraydi.

Tog' hayvonlari balandlik mintaqalariga bog'liq holda tarqalgan. Chalacho'l balandlik mintaqasining hayvonot dunyosi chala cho'l hayvonot dunyosi bilan bir xil (kemiruvchilar, yirtqichlar). Tog' quruq cho'llarida *tulki*, *bo'ri*, *jayron*, *sirton* yashaydi, ammo hu mintaqada cho'lga xos bo'lgan hayvonlar (*qo'shoyoq*, *qum sichqoni*, ingichka barmoqli yumronqoziq) uehramaydi.

Keng bargli o'rmonlarda *jayron*, *ayiq*, *to'ng'iz*, *bo'rsiq* uehraydi. To'ng'iz, asosan, daryo bo'ylarida ko'proq tarqalgan. Bu mintaqada qushlardan *jannat hasharotxo'ri*, *kaptar*, *mayqut*, *oq boshli sa'va*, *bulbul* va boshqalar bor.

Ignabargli o'rmonlarda *elik* (kiyik), Jung'oriya Olatovida *maral* (bug'u), yirtqich hayvonlardan *silovsin*, O'rta Osiyo *latchasi*, *ayiq*, *manul* (Yettisuvda) uehraydi. Archazorlarda *o'rmon sichqonlari*, *tog' sichqonlari*, qushlardan *bolatumshuq*, *tog' sariq chumchug'i*, *chittak* va *tog' kakligi* mavjud.

XII-Mustahkamlash:

1. Cho'llarda sudralib yuruvchi hayvonlardan qaysilari ko'p tarqalgan?
2. To'qaylar uchun xos bo'lgan hayvonlarni aytинг.
3. Qor qoploni va arvarlar qayerkarda uehraydi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

I-Sana_____ II- Sinf_____ 24 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: O'zbekistonning geografik o'rni, chegaralari va Maydonlari foydali qazilmalari.

Ta'limiyl maqsad – O'zbekistonning geografik o'rni, chegaralari va maydonlari va foydali qazilmalari haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejisi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Cho'llarda sudralib yuruvchi hayvonlardan qaysilari ko'p tarqalgan?
2. To'qaylar uchun xos bo'lgan hayvonlarni aytинг.
3. Qor qoploni va arvarlar qayerlarda uchraydi?

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'zbekiston geografik o'rniga ko'ra O'rta dengiz bo'yidagi Ispaniya, Italiya, Gretsya kabi mamlakatlar bilan taxminan bir geografik kenglikda joylashgan. Lekin O'zbekiston Yevrosiyo materigining ichki qismida okean va dengizlardan uzoqda joylashganligi tufayli subtropik o'lkalardan farq qiladi. Buning ustiga Hind okeanidan kirib keladigan nam va iliq havo oqimlari tog'lar bilan to'silgan. Aksincha, shimoliy qismi ochiq bo'lganligi tufayli sovuq havo oqimi bemalol kirib keladi. Oqibat-natijada, O'zbekiston subtropik mintaqada joylashsa-da, cho'lga xos bo'lgan tabiiy sharoit (yozi bulutsiz, serquyosh, jazirama issiq va quruq, qishi esa nisbatan sovuq) vujudga keladi.

O'zbekiston chegarasining ko'p qismi tekisliklar, oz qismiadir va tog'lar orqali o'tadi. Respublikamiz shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston bilan, sharqda Qirg'iziston bilan, janubi-sharqda Tojikiston bilan, janubi-g'arbda Turkmaniston bilan chegaradosh. Janubda O'zbekiston Surxon-Sherobod vodiysida Afg'oniston bilan (Amudaryo orqali 100 km) chegaradoshdir.

O'zbekiston maydoni 448,9 ming kv.km bo'lib, kattaligi jihatidan O'rta Osiyoda Qozog'iston va Turkmanistondan keyinda turadi. O'zbekiston maydoni Yevropadagi Buyuk Britaniya va Italiya kabi davlatlar hududidan katta. O'zbekiston hududi Belgiya, Gollandiya va Daniya kabi davlatlarning yer maydonini qo'shib hisoblasak ham, ulardan 4 marta, Shveysariyadan 10 marta, Belgiyadan 14 marta katta.

O'zbekiston hududi Belgiya, Gollandiya va Daniya kabi davlatlarning yer maydonini qo'shib hisoblasak ham, ulardan 4 marta, Shveysariyadan 10 marta, Belgiyadan 14 marta katta.

Tog'lari. **Tyanshan** va **Hisor-Oloy** tog' tizmalarining g'arbiy va janubi-g'arbiy tarmoqlari O'zbekiston doirasida joylashgan. Ularning okean sathidan balandligi janub va g'arb tomon asta-sekin pasayib borib, tekisliklarga tutashib ketadi (2-rasm). O'zbekistonning shimoli-sharqiy qismida G'arbiy Tyanshanning bir qancha tog' tizmalari (**Qorjantog'**, **Ugom**, **Piskom**, **Chotqol**, **Qurama**) joylashgan. Bular Talas Olatog'idan boshlanadi. Bu tog' tizmasida Manas nomli cho'qqi bo'lib, uning okean sathidan balandligi 4482 m dir. Chotqol tog' tizmasining O'zbekiston hududida joylashgan qismida esa Katta Chimyon nomli cho'qqisi bo'lib, uning balandligi 3309 m ga yetadi. Chotqol va Qurama tog' tizmalari orasida Ohangaron platosi joylashgan. G'arbiy Tyanshan tog' tizmalarining okean sathidan balandligi 2500—4000 m bo'lib, ularning yuqori qismlarida muzliklar uchraydi.

Farg'ona botig'inining markaziy qismi O'zbekistonda joylashgan bo'lib, g'arbdan Qurama, shimolidan Chotqol, sharqidan Farg'ona, janubidan Oloy, Turkiston tog' tizmalari o'rabi olgan.

Turkiston tog'idan shimoli-g'arbga qarab **Morguzar** va **Chumqor** tog'lari ajralib chiqqan. Chumqor tog'inining faqat shimoliy yonbag'rigina O'zbekistonga qaraydi. Morguzar tizmasining shimoli-g'arbida **Nurota** tog' tizmalari o'rini olgan bo'lib, ular bir-birlaridan Sangzor daryosining «**Amir Temur darvozasi**» darasi bilan ajralib turadi. Nurota ikki qismdan — Shimoliy va Janubiy Nurota tizmalaridan iborat. Shimoliy tog' tizmasining Hayotboshi cho'qqisining balandligi 2169 m ga yetadi. Janubiy Nurota alohida ko'tarilmalar (**Oqtog'**, **Qoratog'**, **Qarachatog'**, **Go'bduntog'**) dan iborat.

Zarafshon daryosi vodiysining janubida Zarafshon tizma tog'lari joylashgan bo'lib, O'zbekiston hududida u Chaqilikalon va Qoratepa nomlari bilan ataladi va ancha pasayib qoladi. Bu tog'larning g'arbida esa **Zirabulooq-Ziyovuddin** nomli past tog' tizmalari bo'lib, ularning eng baland qismi 1116 m ga yetadi.

XII-Mustahkamlash:

1. O'zbekiston yer yuzasi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
2. Respublikamizning tekislik qismida qanday plato, delta, botiq (vodiylar) va past tog'lar bor?
3. O'zbekiston hududida qanday tog' tizmalari joylashgan?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: O'zbekistonning iqlimi

Ta'limiyl maqsad – O'zbekistonning iqlimi haqida ilmiy tushunchalar berish.
Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'zbekiston yer yuzasi qanday o'ziga xos xususiyatlarga ega?
2. Respublikamizning tekislik qismida qanday plato, delta, botiq (vodiylar) va past tog'lar bor?
3. O'zbekiston hududida qanday tog' tizmalari joylashgan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'zbekiston okean va dengizlardan uzoqda, Yevrosiyo materigining ichki qismida joylashganligi tufayli kontinental iqlimiga ega. Kontinental iqlimning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: osmon nihoyatda ochiq va quyoshli; harorat nihoyatda yuqori, yillik yog'in miqdori kam, aksincha, mumkin bo'lgan (potensial) bug'lanish katta; yoz uzoq vaqt davom etib, jazirama issiq, qish esa shu geografik kenglik uchun birmuncha sovuq; yillik va sutkalik haroratning farqi katta. O'zbekiston iqlimining bu xususiyatlari, eng avvalo, iqlim hosil qiluvchi omillarga bog'liq.

Iqlim hosil qiluvchi omillar. O'zbekiston iqlimining vujudga kelishida uning geografik o'rni va u bilan bog'liq quyosh radiatsiyasi; atmosfera sirkulatsiyasi; relyefi; yer yuzasining holati (yer yuzasi nimalar bilan qoplanganligi) va kishilarning xo'jalik faoliyati (antropogen) ta'sir etadi.

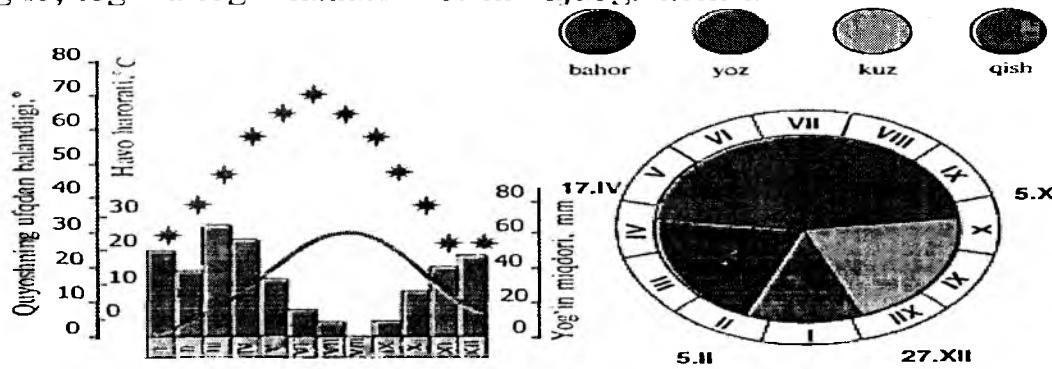
O'zbekiston geografik o'rni ko'ra ancha janubiy kengliklarda joylashgan. Shu sababli quyosh uni uzoq vaqt yoritib va isitib turadi. Lekin O'zbekiston hududi shimoldan janubga 925 km cho'zilganligi tufayli quyoshning nuri uning hamma qismida bir xil tushmaydi. Agar shimoliy qismiga yozda (22-

iyunda) quyosh $71 - 72^{\circ}$ burchak hosil qilib tushsa, janubida 76° ni tashkil etadi. Binobarin, shimolda quyosh yiliga 2500 — 2800 soat nur sochib tursa, janubda 3000 — 3100 soat nur sochib turadi. Shu sababli O'zbekistonni «serquyosh o'lka» deb yuritiladi. O'zbekistonda yil davomida har bir sm² yuza Quyoshdan shimolda 130, janubda 160 kkal radiatsiya (issiqlik energiyasi) oladi.

Yil fasllari. O'zbekistonda yil fasllari shu geografik kenglikda joylashgan boshqa hududlardan farq qiladi. Taqvim bo'yicha yil fasllari uch oydan to'rt fasl davom etsa-da, respublikamiz serquyoshdir. Quyosh uzoq vaqt yoritib, isitib turishi natijasida yoz uzoq vaqt davom etadi va qishi qisqadir

Qish. O'zbekistonda qish shu kengliklarda joylashgan O'rta dengiz atrofidagi hududlarga nisbatan sovuq. Qishda ob-havo tez-tez o'zgarib turadi, havo ko'pincha ochiq bo'ladi va sovuq kunlar ba'zan iliq bulutli va yog'inli kunlar bilan almashinib turadi. Qishda yillik yog'inning 20 — 40 foizi tushadi. Qish dekabr oyining ikkinchi yarmidan boshlanadi. Qishda eng sovuq kunlar «qish chillasi» (26 dekabrdan 5 fevralgacha, 40 kun) da sodir bo'ladi. Chunki bu davrda hududga Arktika va Sibir sovuq havolari ko'proq yetib kelib, turib qoladi.

Bahor. Taqvim bo'yicha bahor mart, aprel va may oylari hisoblansa-da, aslida fevral oyidan, o'rtacha sutkalik harorat $+5^{\circ}\text{C}$ dan oshganda boshlanadi. Bahorda ob-havo tez-tez o'zgarib turadi, goh isib, goh soviydi, yog'in ko'p (o'rtacha yillik yog'inning 40 foizi) tushadi. Ba'zan yog'in jala tariqasida yog'ib, tog' va tog' etaklarida selni vujudga keltiradi.

4-rasm. Toshkent shahrining iqlim ko'rsatkichlari.

Yoz. O'zbekistonda yoz taqvim bo'yicha iyun, iyul, avgust oylari hisoblansa-da, aslida o'rtacha sutkalik harorat 20°C dan oshganda boshlanib, 20°C dan pasayganda tugaydi. Binobarin, yoz uzoq, besh oy davom etadi.

Kuz. Sentabr oyi kuz fasli hisoblansa-da, ob-havo ochiq, issiq, nisbatan quruq bo'ladi. Shu sababli iqlimshunos olimlar kuzni o'rtacha sutkalik harorat 20°C dan pasayganda boshlanib, 5°C dan pasayganda tamom bo'ladi.

XII-Mustahkamlash:

1. O'zbekiston iqlimi qanday omillar ta'sirida vujudga keladi?
2. Quyosh radiatsiyasi qanday omillarga bog'liq? Iqlim xaritasidan foydalanib. O'zbekiston hududiga tushayotgan radiatsiya miqdorini aniqlang.
3. O'zbekiston hududida yillik o'rtacha harorat hamda yanvar va iyul oylarida o'rtacha harorat va yog'in miqdori qanday taqsimlangan?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: O'zbekistonning suv boyliklaridan foydalanish.

Ta'limiylar maqsad – O'zbekistonning suv boyliklaridan foydalanish haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'zbekiston iqlimi qanday omillar ta'sirida vujudga keladi?
2. Quyosh radiatsiyasi qanday omillarga bog'liq? Iqlim xaritasidan foydalanib, O'zbekiston hududiga tushayotgan radiatsiya miqdorini aniqlang.
3. O'zbekiston hududida yillik o'rtacha harorat hamda yanvar va iyul oylarida o'rtacha harorat va yog'in miqdori qanday taqsimlangan?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Suv boyliklari qishloq xo'jaligini, aholini, sanoatni suv bilan ta'minlashda, elektr energiyasi olishda, baliq ovlashda, rekreatsiya maqsadlarida foydalaniladigan yerusti va yerosti suvlardan iborat.

Suv boyliklari orasida daryolarning ahamiyati ayniqsa katta. Hozirgi vaqtida O'zbekistonda daryo suvlari bilan 4,2 mln. ga yer sug'orilmoqda.

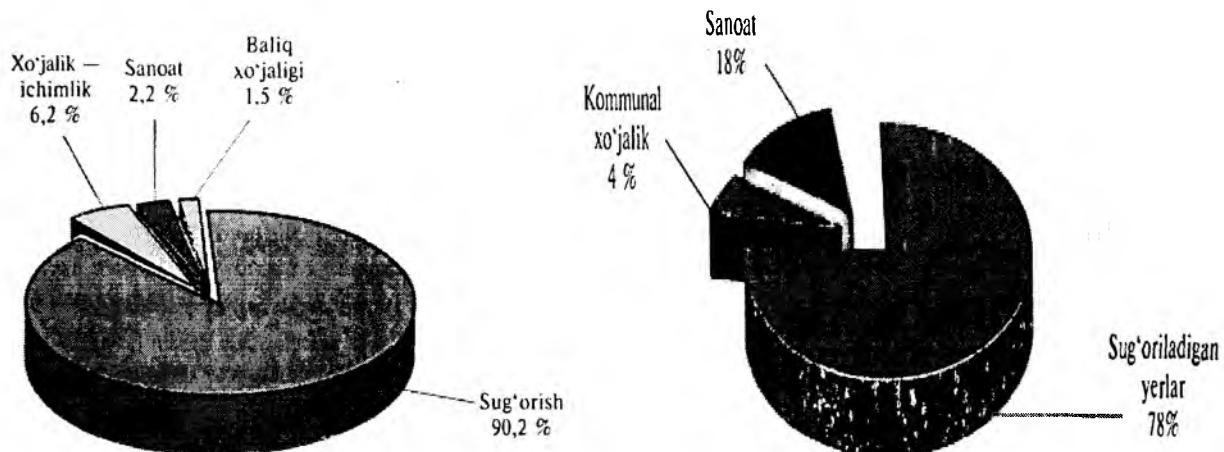
O'zbekiston daryolari sanoat va maishiy xo'jalikning suvgaga bo'lgan talabini qondirishda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki biror sanoat tarmog'i yo'qki, unda suv ishlatilmasin.

O'zbekistonda yiliga o'rtacha $57,781 \text{ km}^3$ atrofida suvdan foydalanilmoqda. Shundan yerosti suvlari $0,5 \text{ km}^3$ ni tashkil etadi. Mayjud ishlatilayotgan suvlarning 90,2% sug'orishga, qolganlari sanoat, maishiy-kommunal va boshqa sohalarga ishlatilmoqda (5- rasm).

Respublikamiz hududidagi daryolarning potensial energiya resurslari 8,8

mln. kVt bo'lib, O'rta Osiyo daryolari energiya resurslarining 13 foiziga teng. O'zbekiston daryolari energiya resurslari jihatidan O'rta Osiyoda Tojikiston va Qirg'izistondan so'ng uchinchi o'rinda turadi.

Respublikamizda gidroenergiya resurslaridan foydalanish maqsadida Chirchiq daryosida — Chorvoq, Xo'jakent, G'azalkent, Sirdaryoda — Uchqo'rg'on, Farhod, Qoradaryoda — Andijon GESlari qurilgan. O'zbe-

kiston daryolaridan baliq ovlashda va qisman suv transporti sifatida ham foydalaniladi.

So'nggi yillarda sug'oriladigan yerlar meliorativ holatining yaxshilanishi sababli zovur suvlarining ko'payishi, sanoatdan, maishiy xo'jalikdan, transport korxonalaridan, chorvachilik va fermalardan chiqqan iflos (tarkibida har xil zaharli kimyoviy moddalar, bakteriyalar, neft mahsulotlari bo'lган) suvning bir qismi daryolarga tashlanmoqda. Natijada, daryo suvlari ifloslanib, undagi organik hayotga salbiy ta'sir etmoqda. Shu sababli O'zbekiston suv boyliklarini toza saqlash, ularga tashlanadigan suvlarni iloji boricha tozalash lozim. Sug'oriladigan zonadan chiqadigan va tarkibida zaharli kimyoviy moddalar, ya'ni har xil tuzlar bo'lган zovur suvlarini daryolarga oqizishga yo'l qo'ymaslik kerak. Daryo yoqalarida sanitar zonalar tashkil etish lozim.

O'zbekistonda ishlatalayotgan suvlardan qishloq xo'jaligida noratsional foydalanish, sanoat va maishiy-kommunal xo'jalikdan chiqayotgan ifloslangan suvlarni to'la tozalamasdan tabiiy havzalarga oqizish oqibatida suv boyliklari ifloslanmoqda. Ifoslangan suvlarning 78% sug'oriladigan yerkarta, 18% sanoat hissasiga to'g'ri kelmoqda (6- rasm).

XII-Mustahkamlash:

1. Suv boyliklariga nimalar kiradi? Siz yashab turgan joyda qaysi turdag'i suv boyliklari mavjud?
2. Daryolarning xalq xo'jaligida qanday ahamiyati bor?
3. Daryo suvlarini toza saqlash uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish kerak?
4. O'zbekistonda suv boyliklari qanday taqsimlangan va ularidan qaysi sohalarda ko'proq foydalanilmoqda?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Atrof - muhitning ifloslanishi.

Ta'limiy maqsad – Atrof - muhitning ifloslanishi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Suv boyliklariga nimalar kiradi? Siz yashab turgan joyda qaysi turdag'i suv boyliklari mavjud?
2. Daryolarning xalq xo'jaligida qanday ahamiyati bor?
3. Daryo suvlarini toza saqlash uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish kerak?
4. O'zbekistonda suv boyliklari qanday taqsimlangan va ulardan qaysi sohalarda ko'proq foydalanilmoqda?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Atrof-muhitning ifloslanishida **tabiiy** va **antropogen** omillar asosiy rol o'ynaydi.

Tabiiy omillar asosida atrof-muhitning ifloslanishi, avvalo, tabiiy yo'l bilan – chaqmoq chaqishi, o't-o'lanlar va o'rmonlarning yonishi, vulqonlar otilishi, shamol harakati biosferada uzlusiz boradigan chirish (o'simlik va hayvonot qoldiqlari) va boshqa jarayonlar natijasida yuz beradi. Ular yiliga millionlab tonna chang-to'zonzlarni havoga chiqarib yuboradi.

Ammo hozirgi vaqtida tabiatning ifloslanishida sun'iy omillar (antropogen jarayon) eng ko'p qatnashmoqda. Atmosferaga chiqarilayotgan iflosliklarning 2/3 qismi uning hissasiga to'g'ri keladi.

Atrof-muhitning ifloslanishi natijasida yer yuzasining o'simlik va hayvonot dunyosi, ko'p asrlik tarixiy yodgorliklar va inshootlar birdek zarar ko'rmoqda. Xalqimiz orasida «Suv yetti yumalab toza bo'ladi» degan tushuncha bor. Darhaqiqat, tabiat me'yorida bo'lsa, turli oqova, chiqindilarni zararsizlantirish, tozalab olishdek noyob xususiyatga ega. Biz atmosferaga chiqarib kelinayotgan is (SO) gazi fotosintez

jarayoni tufayli o'simliklar tomonidan uzlusiz qayta ishlaniib. kislorodga aylantirilib tabiatga yana qaytarilishini bilamiz. Ammo tabiatga chiqarib tashlanayotgan iflosliklar so'nggi davrlarda shu darajada me'yordan oshib ketyaptiki, oqibatda tabiat o'z-o'zini tiklash, tozalash xususiyatidan tobora mahrum bo'lib bormoqda.

Atrof-muhitning ifloslanishi barcha geografik qobiqlarda kuchayib bormoqda.

Quruqlik (litosfera)ning ifloslanishi yer osti boyliklarini o'zlashtirish, ayniqsa, ularni ochiq usulda qazib chiqarish natijasida yuzaga kelmoqda. Tuproq, ayniqsa, sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilari bilan ifloslanmoqda. Bunda asosiy ifloslovchi unsurlar turli metallar va ularning birikmalari, mineral o'g'itlar, kimyoviy zaharli vositalar, radioaktiv moddalardir. Maishiy xizmat va chorvachilik chiqindilari tufayli paydo bo'lgan axlat uyumlari gigiyena-sanitariya holatining yomonlashuviga olib kelmoqda.

Gidrosfera (daryolar, ko'llar va dengizlar), asosan, sanoat, qishloq xo'jaligi va uy-ro'zg'or, maishiy xizmat sohalarining oqova suvlari qo'shilishi natijasida ifloslanmoqda. Oqibatda chuchuk suv yetishmasligi holati tobora kuchaymoqda. Bunday holatlar dunyoda aholisi eng zich yashaydigan hududlar bo'ylab oquvchi Reyn, Sena, Temza, Dunay, Dnepr, Volga, Don, Missisipi, Nil, Gang, Yanszi kabi daryolar havzalarida kuzatilmoqda.

Dunyo okeani ham tobora ifloslanib boryapti. Urning ifloslanishi daryolardan qo'shilayotgan notoza suvlar, sohillardan tashlanayotgan chiqindilar, kemalar harakati va halokati sababli tushayotgan neft mahsulotlari tufayli sodir bo'lmoqda. Hozirgi vaqtida O'rta, Shimoliy, Boltiq, Qora, Azov, Karib, Yapon, Yava dengizlari, Biskayya, Fors, Meksika qo'ltiqlari jahonda eng ko'p ifloslangan.

Dunyo okeanining havzasi, ayniqsa, neft va neft mahsulotlari tashlandiqlari tufayli ifloslanmoqda.

Kosmik kuzatishlar hozirgi vaqtida Dunyo okeani yuzasining 1/3 qismi neft pardasi bilan qoplanganligini ko'rsatadi. Bu jahondagi eng katta ekologik muammolardan biri demakdir. Zero, neft pardasi okeanning quyosh nurlarini qabul qilib olishiga to'sqinlik qiladi, suv bug'lanishini va kislorod bilan to'yinish imkoniyatini pasaytiradi, tirik organizmlar rivojlanishini susaytiradi. Neft bilan, ayniqsa, Atlantika okeani, Hind okeanining shimoliy qismlari eng ko'p ifloslangan.

Ekologik siyosat. Tabiiy resurslardan xo'jasizlarcha foydalanish, atrof-muhitning ifloslanib borishi, shunday qilib, biz yashayotgan, nafas olayotgan muhitni tobora betoblik girdobiga boshlamoqda. Bu o'z navbatida, jamiyat oldiga qarshi choralarini ko'rishdek murakkab vazifalarni qo'ymoqda.

XII-Mustahkamlash:

1. Qo'llanma matni va atlasning «Ekologik karta» (9- bet) ma'lumotlaridan foydalanib atrof-muhitning ifloslanishida inson faoliyati (ishlab chiqarish)ning ta'siri va ularning oqibatlarini o'rganing, ekologik holat murakkab bo'lgan hududlarni aniqlang va tahlil qiling.
2. Tabiatni eng ko'p qanday ishlab chiqarish tarmoqlari ifloslamoqda, ularning ko'lami qanday? Tabiatni muhofaza qilishning qanday muhim yo'llari bor? Ular haqida so'zlab bering.
3. Nima uchun ekologik holatni yaxshilash uchun barcha davlatlar va umumjahon tashkilotlarining bahamjihat harakatlari talab etiladi?
4. «Ekologik sivosat» nima va uni yurgizishdan qanday natijalar kutiladi?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Urbanizatsiya jarayoni va shaharlarning rivojlanishi.
Ta'limiylar maqsad – Urbanizatsiya jarayoni va shaharlarning rivojlanishi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Qo'llanma matni va atlasning «Ekologik karta» (9- bet) ma'lumotlaridan foydalanim atrof-muhitning ifloslanishida inson faoliyati (ishlab chiqarish)ning ta'siri va ularning oqibatlarini o'rGANING, ekologik holat murakkab bo'lgan hududlarni aniqlang va tablil qiling.
2. Tabiatni eng ko'p qanday ishlab chiqarish tarmoqlari ifloslamoqda, ularning ko'lami qanday? Tabiatni muhofaza qilishning qanday muhim yo'llari bor? Ular haqida so'zlab bering.
3. Nima uchun ekologik holatni yaxshilash uchun barcha davlatlar va umumjahon tashkilotlarining bahamjihat harakatlari talab etiladi?
4. «Ekologik siyosat» nima va uni vurgizishdan qanday natijalar kutiladi?

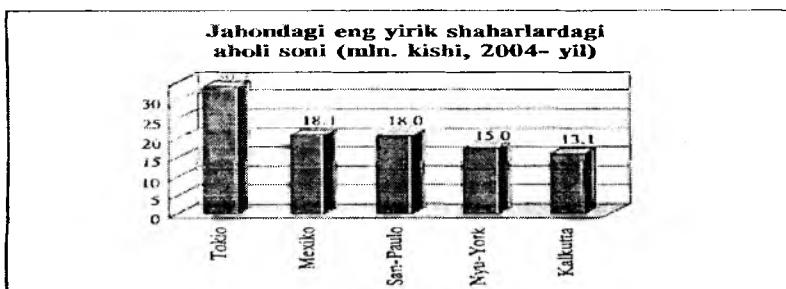
XI-Yangi mavzu bayoni :

Tashqi va ichki migratsiyalar bilan shaharlar soni va ularda mavjud aholi sonining ko'payishi, ya'ni urbanizatsiya jarayoni uzviy bog'liq. Urbanizatsiyaning geografik mohiyatini quyidagi misollarda ifodalash mumkin. Urbanizatsiyalashgan hududlar Yer quruqlik yuzasining 1 foizdan sal ortiq qismini egallagani holda, bu yerda jahon aholisining 48 foizi qismi istiqomat qiladi. Yalpi ichki mahsulotning 80 foizi ishlab chiqariladi. Shu vaqtning o'zida atmosfera va gidrosferaga chiqarilayotgan zaharli chiqindi va gazlarning 80 foizi ham ushbu hududlarga to'g'ri keladi. Urbanizatsiya jarayoni shaharlar soni va shahar aholisining miqdori hamda ulushining o'sishini, shaharlar bilan bog'liq murakkab tarmoqlar va tizimlarning shakllanishi va rivojlanishini anglatadi. Demak, urbanizatsiya inson hayotida shaharlar ahamiyatining beqiyos oshishini, jamiyatni aholining mehnat

qilish xususiyati, turmush tarzi va madaniyatini, ishlab chiqarishni joylashtirish bo'yicha shaharlashishni o'zida aks ettiruvchi tarixiy jarayondir. Urbanizatsiya ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Zamonaviy urbanizatsiya umumjahon jarayoni sifatida ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiyl jihatlar bilan ifodalanadi. Shulardan birinchi jihat kam rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisi sonining yuqori sur'atlarda o'sishini bildiradi. Dunyoda 1900- yilda mavjud jami aholining salkam 14 foizi shaharlarda yashagan. Bu ko'rsatkich 1950- yilda 29 foizni, 1990- yilda 45 foizni, 2004- yilda 48 foizni tashkil etdi.

Ikkinci jihat — aholi va xo'jalikning, asosan, katta shaharlarda to'planganligi bilan bog'liq. Bunday holat, avvalambor, ishlab chiqarishning xususiyati, uni ilm-fan, ta'lim tizimi bilan bo'lgan aloqadorligi natijasida murakkablashuvi bilan bog'langan. Ma'lumki, katta shaharlar insonlarning ma'naviy va madaniy talablarini to'laroq qondiradi, xilma-xil tovarlar va xizmatlar bilan yaxshiroq ta'minlaydi, mavjud axborot manbalariga yo'l ochib beradi.

Jahonda XX asr boshida aholisining soni 100 mingdan ortiq 150 ta shahar mavjud bo'lib, ularga aholining atigi 5 foizi to'g'ri kelgan. Bunday shaharlarning miqdori 90- yillarning boshida 2,5 mingni tashkil etdi, 2004- yilda esa 3,5 mingdan o'tib ketdi. Ularga tegishli tarzda jami aholining 1/3 va 2/5 qismi to'g'ri keldi. Katta shaharlar ichida aholisining soni 1 mln. dan ortiq bo'lgan yirik va juda yirik shaharlarni alohida ajratish qabul qilingan. XX asr boshida bunday shaharlar soni 10 ta bo'lsa, 80-yillarning boshida 200 dan, 2004- yilda esa 400 dan oshib ketdi. Mazkur shaharlar ichida «super shahar»lar miqdori 90- yillarda 30 ni, 2004- yilda esa 60

ni tashkil etdi. Hozirgi vaqtda ushbu shaharlarda salkam 0,5 mlrd. kishi yoki Yer shari aholisining 8 foizidan ortiq qismi istiqomat qilmoqda.

Urbanizatsiya jarayoni umumiyl xususiyatlaridan tashqari ayrim regionlar va mamlakatlardan miqyosida o'ziga xos xususiyatlar bilan ifodalanadi. Urbanizatsiya darajasi bo'yicha jahondagi barcha mamlakatlarni uch yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlardan (shahar aholisining ulushi 50 foizdan yuqori).
2. O'rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlardan (shahar aholisining ulushi 20 dan 50 foizgacha).
3. Past darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlardan (shahar aholisining ulushi 20 foizdan kam).

XII-Mustahkamlash:

1. Hozirgi zamon urbanizatsiyasiga xos birinchi jihat mazmuni nimadan iborat? Ikkinci va uchinchi jihatlarga nimalar xos?
2. Jahonda mavjud shaharlar aglomeratsiyalarini atlasdan aniqlab, eng yirigidan boshlab, nomlarini daftaringizga yozib qo'ying.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Jahon xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi.

Ta'limiylar maqsad – Jahon xo'jaligi tarmoqlari geografiyasi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Hozirgi zamon urbanizatsiyasiga xos birinchi jihat mazmuni nimadan iborat? Ikkinci va uchinchi jihatlarga nimalar xos?
2. Jahonda mavjud shaharlar aglomeratsiyalarini atlasdan aniqlab, eng yirigidan boshlab, nomlarini daftaringizga yozib qo'ying.

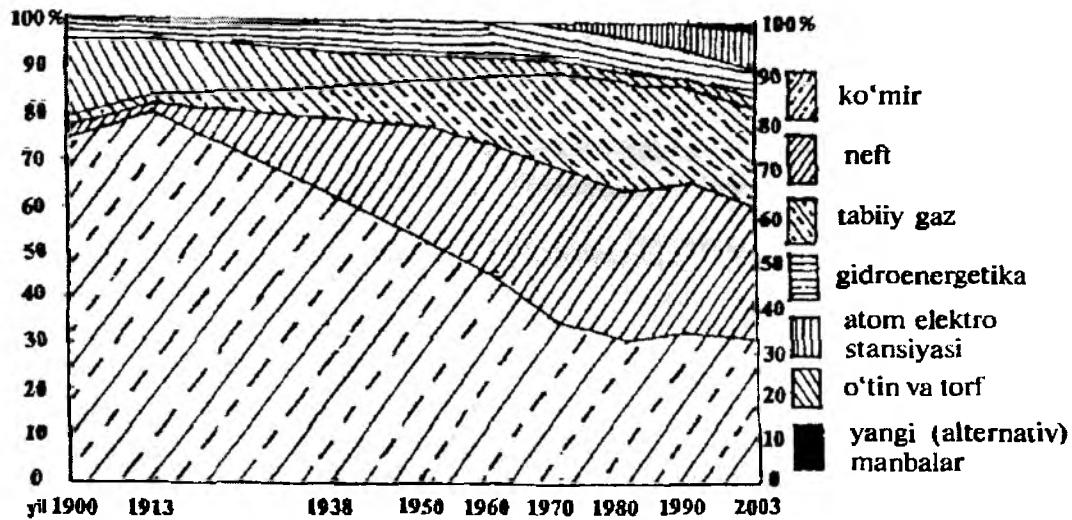
XI

-Yangi mavzu bayoni :

Umuman, xo'jalik tarmoqlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng asosiy mavzusi hisoblanadi. Xususan, bu eng yirik mavzu jahon moddiy ishlab chiqarishining sanoat, qishloq xo'jaligi, transport tarmoqlarini va ular bilan uzviy bog'liq bo'lgan xalqaro iqtisodiy aloqalar sohalarini qamrab oladi. Bu mavzularni o'rGANISH bilan o'quvchi har bir xo'jalik tarmoqlarining jamiyat hayotida tutgan o'mri, rivojlanishi va joylashishi xususiyatlari, ularning atrof-muhitga ta'siri haqida atroflicha tushuncha oladi.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'idir. U har qanday xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishini ta'minlab berish xususiyatiga ega. Jahonning barcha sanoat tarmoqlarida 400 mln. dan ziyod ishchi va xodimlar ishlaydi. Sanoatda band ishchi-xizmatchilar soniga ko'ra Xitoyda (64 mln. kishi), AQShda (26 mln. kishi), Rossiyada (20 mln. kishi) yetakchilik qiladi. Oxirgi yuz yillikda sanoat ishlab chiqarishining hajmi jahonda 50 baravardan ortiq o'sdi, bu o'sishning 3/4 qismi XX asrning ikkinchi yarmiga — FTI davriga to'g'ri keladi. Mavjud sanoat tarmoqlari rivojlanish davri va ahamiyatiga ko'ra uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga sanoatning eski tarmoqlari kiradi. Bularga toshko'mir, temir

Jahonda birlamchi energiya resurslaridan foydalanish tarkibida
XX asrda ro'y bergan o'zgarishlar

rudasini qazib chiqarish, metallurgiya, vagonsozlik, elektrovoz-teplovozsozlik, kemasozlik, to'qimachilik kiradi. Ular barcha davlatlar va min-taqalarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga va joylashishiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Ikkinchchi guruhga yangi tarmoqlar deb ataluvchi avtomobilsozlik, rangdor metallurgiya, plastmassalar, kimyoiy tolalar, samolyotsozlik, stanoksozlik kabi tarmoqlar kiradi. Ularning ahamiyati jahonda ancha yuqori.

Uchinchi guruhga eng yangi tarmoqlar kiradi. Bular mikroelektronika, elektron hisoblash texnikasi, atom va aerokosmonavtika, optika, organik sintez kimyosi, mikrobiologiya va boshqa tarmoqlardir. Ularning asosiy xususiyati fantalab tarmoqlar ekanligidir. Bu sohalarni, odatda, «yuqori texnologiya» tarmoqlari ham deyishadi va u FTI davrining hosilasi hisoblanadi.

Tarmoqning muhim xususiyatlaridan biri mahsulotlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish geografiyasi o'rtasidagi farqning kattaligidir. Buning isboti sifatida raqamlarga murojaat qilaylik. Aholisi 291 mln. kishi bo'lgan AQSh jahonning barcha turdag'i birlamchi energiya resurslarining $1/4$ qismini iste'mol qilgan holda aholisi 3 mlrd. kishidan ziyod rivojlanayotgan mamlakatlar birgalikda ana shuncha energiya vositalaridan foydalanmoqda, xolos. Agar jahonda har bir kishiga o'rtacha yiliga 2 tonna shartli yoqilg'i to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich AQShda 10 tonnaga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 0,7 tonnaga to'g'ri keladi.

XII-Mustahkamlash:

1. Xitoy sanoatida AQShga nisbatan 2,6 martadan ko'p ishchi ishlaydi. Ammo uning sanoati rivojlanish darajasiga ko'ra ko'p marotaba orgada turadi. Buning sabablari nimada?
2. Energiya vositalarini iste'mol qilishda AQSh ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlar ko'rsatkichlari bilan taqqoslang, ular o'rtasidagi farqlarni tahlil qiling va sabablarini tushuntirib bering.
3. XX asr davomida jahonning yoqilg'i-energetika balansidagi tadrijiy o'zgarishlarni o'rganing va sabablarini tushuntirib bering.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagi savollarga javob topish.

I-Sana_____ II- Sinf_____ 30 Tekshirdim_____

III-Darsning mavzusi: Jahon transporti.

Ta'limiylar maqsad – Jahon transporti haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyg'a vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Xitoy sanoatida AQShga nisbatan 2,6 martadan ko'p ishchi ishlaydi. Ammo uning sanoati rivojlanish darajasiga ko'ra ko'p marotaba orqada turadi. Buning sabablari nimada?
2. Energiya vositalarini iste'mol qilishda AQSh ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlardan ko'rsatkichlari bilan taqqoslang, ular o'rtaidagi farqlarni tahlil qiling va sabablarini tushuntirib bering.
3. XX asr davomida jahoning yoqilg'i-energetika balansidagi tadrijiy o'zgarishlarni o'rganining va sabablarini tushuntirib bering.

XI-Yangi mavzu bayoni :

Transport jahon moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarining uchinchi muhim tarmog'idir. U sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan farqli ravishda biron-bir xil mahsulot ishlab chiqarmasa-da, ishlab chiqarishning rivojlanishida juda katta o'rinni tutadi.

Tez rivojanib borayotgan jahon transporti murakkab va o'ziga xos tarmoqlar tizimini tashkil qiladi. Ular **quruqlik** (temiryo'l, avtomobil va quvur), **suv** (dengiz va daryo) hamda **havo transporti** tarmoqlariga bo'linadi.

Transportning asosiy tarmoqlar guruhlari quyidagilardir:

Quruqlik transporti tarmoqlari qatoriga avtomobil, temiryo'l va quvur transportlari kiradi.

Avtomobil transporti eng samarali tadrijiy (dinamik) o'sayotgan tarmoqdir. XX asr boshlaridan paydo bo'lgan bu transport hozirgi paytda jahoning barcha mamlakatlarida eng ommaviy harakat vositasi bo'lib qoldi. Uning muhim jihat - yuklarni manzilning o'ziga - «eshikdan eshikka»cha yetkazib berishidir.

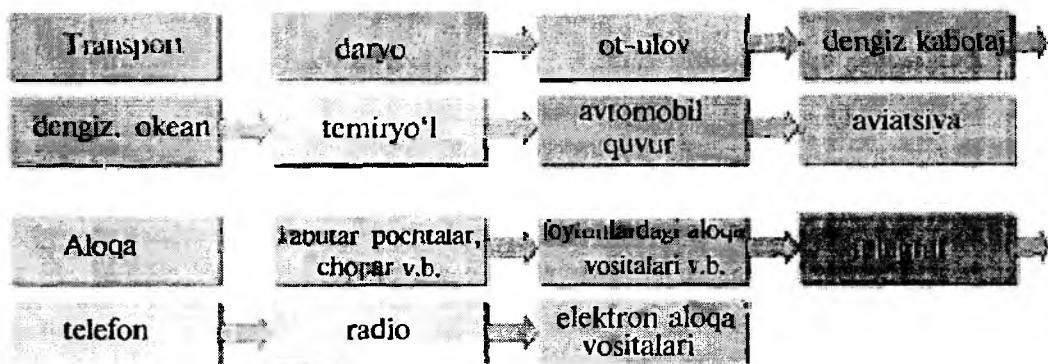
Avtomobil yo'llari uzunligi hozir 24,5 mln. km ni tashkil qiladi. Uning 1/4 qismidan ko'prog'i AQSh, yana shuncha yo'l Hindiston, Yaponiya, Xitoy va

Rossiya hissasiga to'g'ri keladi. Jahonda 600 mln. dan ziyod turli avtomobillar bo'lib, ularning 4/5 qismi G'arbing rivojlangan mamlakatlaridadir. Birgina AQSh da dunyo avtomobillarining 30 foizidan ko'pi harakat qilmoqda.

Temiryo'l transporti quruqlikda yuk tashish oborotiga ko'ra eng yirik tarmoqdir. Bunda uning salmog'i rivojlanayotgan mamlakatlarda, ayniqsa, yuqoridir. Hozirgi vaqtida jahon temiryo'llarining umumiy uzunligi 1,2 mln. km ni tashkil qiladi. Ammo temiryo'llar jahon mamlakatlarining atigi 140 tasida bo'lib, yo'llar umumiy uzunligining yarmi AQSh, Kanada, Rossiya, Hindiston, Xitoy, Germaniya, Argentina, Avstraliya, Fransiya, Braziliyadan iborat «birinchi o'nlik» mamlakatlari hissasiga to'g'ri keladi. Temiryo'llar Yevropada eng zich, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa u juda siyrakdir. Bundan tashqari, temiryo'l transportining rivojlanganlik darajasini ularning elektrlashtirilgan va yangi texnika (havo yostig'i, magnit va elektrodinamika) vositalardan foydalana olish imkoniyatlari ham belgilaydi. G'arbiy Yevropa, Yaponiya, AQSh da temiryo'llar FTI ning so'nggi yutuqlari asosida qurilgan. Fransiya, Yaponiyada poyezdlar soatiga 230—300 km tezlikkacha harakat qilmoqda, Hindiston, ayrim Afrika mamlakatlarida esa haligacha paravozlar xizmatidan foydalanib kelinadi.

Quvur transporti jahoning neft va tabiiy gaz ko'p miqdorda qazib chiqariladigan va ularni iste'mol qiladigan mamlakatlarda, ayniqsa, rivojlangan. Jhon neft va gaz quvurlarining umumiy uzunligi 1,5 mln. km dan iborat. Bu ko'rsatkich yildan-yilga oshib bormoqda. Asosiy neft quvurlari tarmog'i neft qazib chiqaruvchi va uni iste'mol qiluvchi yirik davlatlar (AQSh, Sobiq Ittifoq mamlakatlari, Kanada, Xitoy va boshqalar)da, neft eksport qiluvchi (Saudiya Arabistoni, Iroq, Eron, Jazoir, Liviya, Meksika, Venesuela) va iste'mol qiluvchi (Fransiya) mamlakatlarida mavjud. Asosiy gaz quvurlari tizimi esa deyarli faqat rivojlangan mamlakatlarda tashkil topgan. Ular AQSh, Sobiq Ittifoq mamlakatlari, Germaniya, Kanada, Niderlandiya va boshqa davlatlardir.

Aloqa vositalari va transportning rivojlanishi

XII-Mustahkamlash:

- O'quv qo'llanmasi matni ma'lumotlaridan foydalanib, jahon transport tarmoqlari va ularning materiklar va mamlakatlar bo'ylab rivojlanish holatlarini o'rganining. Ko'rsatkichlariga ko'ra ularning yaxshi va yomon rivojlangan hududlarini aniqlang va ularga baho bering.
- Temiryo'l transporti rivojlanganlik holatini hududlar va mamlakatlararo tahlil qiling. Uning yaxshi rivojlangan va umuman, tashkil qilinmagan mamlakatlarini aniqlang va sabablarini tahlil qiling.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Evropadagi eng rivojlangan davlatlar.

Ta'limiy maqsad – Evropadagi eng rivojlangan davlatlar haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'quv qo'llanmasi matni ma'lumotlaridan foydalanib, jahon transport tarmoqlari va ularning materiklar va mamlakatlar bo'ylab rivojlanish holatlarini o'rganing. Ko'rsatkichlariga ko'ra ularning yaxshi va yomon rivojlangan hududlarini aniqlang va ularga baho bering.
2. Temiryo'l transporti rivojlanganlik holatini hududlar va mamlakatlararo tahlil qiling. Uning yaxshi rivojlangan va umuman, tashkil qilinmagan mamlakatlarini aniqlang va sabablarini tahlil qiling.

x

I-Yangi mavzu bayoni :

Yevropa dunyoning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan regionlaridan biridir. Shuning uchun ham uning hududida dunyo miqyosida iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan ko'pgina mamlakatlarning joylashganligi beziz emas. Bunday mamlakatlar qatoriga «yettilik» davlatlari **GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya va Italiya** bilan bir navbatda **Ispaniya, Shveysariya, Avstriya, Shvetsiya, Belgiya, Niderlandiya, Norvegiya, Finlandiya** va boshqalar kiradi.

Yevropadagi eng rivojlangan davlatlar ichida o'zining ulkan iqtisodiy salohiyati va rivojlanganlik darajasiga binoan Germaniya Federativ Respublikasi keskin ajralib turadi.

Germaniya Markaziy Yevropada joylashgan. Quruqlikda u Niderlandiya, Belgiya, Luksemburg, Fransiya, Shveysariya, Avstriya, Chexiya, Polsha, Daniya bilan chegaradosh. Germanianing ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida uning iqtisodiy va siyosiy-geografik holatining o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropaning markazida, iqtisodiy jihatdan yuksak rivojlangan davlatlarga yaqin, transyevropa bosh yo'lining kenglik va uzunlikdagi

kesishgan yerida joylashganligi Germaniyaga katta foyda keltirmoqda. Muhim afzalliklardan yana biri — Germanyaning dengiz yaqinida joylashgani va qo'shni mamlakatlarning yirik port shaharlari (Rotterdam, Antverpen va b.) ga yaqinligi bilan bog'langandir.

1989- yilning oktabrida ikki davlat GFR va GDR birlashganidan keyin Germaniya hozirgi chegaralariga ega bo'ldi. Natijada, GFR hududi 43 % ga, aholisi esa 27% ga ko'paydi.

GFR — parlament Respublikasi. Hududiy-siyosiy tuzilishiga ko'ra, 16 yerdan tashkil topgan federatsiya, bular quyidagilardan iborat: Baden-Vurtemberg, Bavariya, Berlin, Brandenburg, Bremen, Gamburg, Gessen, Meklenburg (oldingi Pomeraniya), Quyi Saksoniya, Reynland-Pfals, Shimoliy Reyn-Vestfaliya, Saar, Saksoniya, Saksoniya-Apgalt, Tyuringiya va Shlezvig-Golshteyn.

Tabiiy boyliklari

Rudali foydali qazilmalarning konlari o'rtacha balandlikdagi tog'larga, neft va tabiiy gaz konlari esa Shimoliy Germaniya pasttekisligiga to'g'ri keladi.

G'arbiy Yevropa davlatlari o'rtasida Germaniya o'zining toshko'miri va qo'ng'ir ko'miri bilan ajralib turadi. Toshko'mirning asosiy konlari Rur, Saar va Axen havzalarida joylashgan, ko'mirning 2/3 qismi yuqori sifatli kokslanadigan ko'mirdir.

Qo'ng'ir ko'mirning ishonchli zaxiralaring (80 mlrd. t) katta qismi Sharqiyl Germaniyada joylashgan. U ochiq usulda qazib olinadi.

Tabiiy gaz konlari (340 mlrd. m³) mamlakatning shimolida to'plangan. Temir rudalari zaxiralari mavjud bo'lsa-da, biroq ularning sifati past. Shimoliy Germaniya pasttekisligida tosh tuzining katta qatlamlari joylashgan. Kaliy va magniy tuzlarining zaxiralari ham mavjud.

Ikki nemis davlati birlashganidan so'ng mamlakat aholisi keskin ko'paydi va hozir salkam 83 mln. kishini tashkil qiladi (G'arbiy Yevropada birinchi o'rinni egallaydi). Tug'ilish o'limdan birmuncha ko'proq, 1 km² ga 237 kishi to'g'ri keladi. Germaniya aholisining soni muhojirlar (Turkiya, sobiq Yugoslaviya respublikalari, Italiya, Gretsya, Portugaliya va boshqa mamlakatlardan kelayotgan) hisobiga oshib bormoqda. Davlatning qayta birlashishi arafasida G'arbiy yerlarda 5 mln. ga yaqin, Sharqda esa 0,2 mln. chet elliklar bor edi. Hozirgi paytga kelib ular soni 6 mln. dan oshdi.

Davlat tili — *nemis tili*. Aholining eng ko'p qismi nemislar, qolganlari — dunyoning turli davlatlaridan kelgan muhojirlardan iborat.

Ustuvor din — xristian dini. Mamlakatda 40 mln. — protestantlar, 35 mln. katoliklar mavjud. Janub va G'arbda katoliklar ko'p uchraydi, qolgan hududlarda protestantlar ustunlikka ega.

Shaharlarda mamlakat aholisining salkam 90% i yashaydi. Ko'pgina shaharlar aglomeratsiyalar yadrosi hisoblanadi, biroq aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan shaharlar ko'p emas (Berlin, Gamburg, Myunxen).

XII-Mustahkamlash:

1. Germaniya Federativ Respublikasining geografik o'rni hamda tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligini baholab bering.
2. Germaniya mehnat resurlarining sifat ko'rsatkichlari yuqori darajaga ega ekanligi qanday omillar bilan bog'langan?
3. Germaniya — Yevropada eng rivojlangan davlat, iqtisodiy rivojlanganligi darajasi bo'yicha jahonning uchinchi mamlakati ekanligi to'g'risida nimalar ni bilasiz?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Osiya mamlakatlari aholisi.

Ta'limiy maqsad – Osiya mamlakatlari aholisi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum" ,

VII-ODarsda foydalaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Germaniya Federativ Respublikasining geografik o'rni hamda tabiiy resurslar bilan ta'minlanganligini baholab bering.
2. Germaniya mehnat resurslarining sisat ko'rsatkichlari yuqori darajaga ega ekanligi qanday omillar bilan bog'langan?
3. Germaniya — Yevropada eng rivojlangan davlat, iqtisodiy rivojlanganligi darajasi bo'yicha jahoning uchinchi mamlakati ekanligi to'g'risida nimalarni bilasiz?

XI-Yangi mavzu bayoni :

Mintaqada jahon aholisining 60 foizidan ko'prog'i yashaydi. Osiyo aholisi ancha tez o'smoqda. Ammo aholisining ko'payish sur'ati davlatlar o'rtasida turlicha. Yaponiya, Gruziya, Isroil, Kipr, Xitoy kabi ayrim mamlakatlarni hisobga olmaganda, aksariyat davlatlarda tug'ilish va tabiiy o'sish ko'rsatkichlari ancha yuqori. Har 1000 kishi hisobiga Afg'oniston, Yaman, Kambodja davlatlarida yiliga o'rtacha 50 tagacha tug'ilish to'g'ri keladi. U dunyo davlatlari orasidagi eng yuqori ko'rsatkichlardan hisoblanadi.

Urbanizatsiya darajasiga ko'ra Osiyo alohida xususiyatga ega. Bu jihatdan uni «dunyo qishlog'i» deyishadi. Zero, unda jahon bo'yicha shahar aholisining salmog'i eng pastdir. Osiyoda bu ko'rsatkich darjasini, hatto Afrikadan ham orqadadir. Urbanizatsiya jarayoniga xos Osyoning yana bir xususiyati: unda yirik shaharlar, ayniqsa, «millioner» shaharlar ancha tez o'smoqda. Bu jarayon ayniqsa, aholisi zinch rivojlanayotgan mamlakatlarda kuchayib bormogda.

Ammo Osiyo ko'hna shaharlar o'lkasidir. Unda qadimiy shaharlar bundan 3 — 4 ming yillar oldindan paydo bo'lgan. Qadimiy shaharlar orasida eng dastlab

Vavilon (Bobil) miloddan avvalgi VII asrdayoq «millioner» bo‘lgan. Hozirgi paytda **Qadimgi Troya** (Turkiya), **Palmira** (Suriya), **Baalbek** (Livan), **Maxenjo-Daro** (Pokiston), **Varaxsha** (O‘zbekiston) kabi mashhur shaharlardan vayronalar ayrim qoldiq tarixiy yodgorliklar sifatidagina saqlanib qolgan. Bu «o‘lik» shaharlar hozirgi kunda «tirik», ayni chog‘da juda ko‘hna hisoblanadigan Pekin, Dehli, Stambul, Iyerusalim (Quddus), Bag‘dod kabi shaharlar bilan birgalikda Osiyoning turistlarni ko‘plab o‘ziga jalb qiluvchi asosiy ziyyaratgohlari hisoblanadi.

Aholi zinch yashaydigan hududlarda qishloqlar ham deyarli bir-birlariga tutash, zinch joylashgan. Ammo aholisi siyrak o‘lkalarda (Mo‘g‘uliston, Afg‘oniston, ko‘pchilik arab mamlakatlarining qurg‘oqchil hududlarida) hamon ko‘chmanchi hayot tarzi saqlanib qolgan. Bunday o‘lkalarda aholi asosan yig‘ma o‘tov uylarda yashaydilar. Muqim joylashgan qishloqlarni ham uchratish qiyin.

Garchi Osiyoning jahon xo‘jaligidagi mavqeyi so‘nggi davrlarda tinimsiz o‘sib borayotgan bo‘lsa-da, ko‘pchilik davlatlarning iqtisodi qoloq holdadir. Osiyo davlatlari sanoatining rivojlanganligi holatiga ko‘ra olti guruhga bo‘linadilar.

Birinchisi Yaponiya bo‘lib, tipik Osiyo davlatlaridan biri bo‘lishiga qaramay, so‘nggi YAMD ishlab chiqarish hajmiga ko‘ra jahonning ikkinchi davlati hisoblanadi. Shu bilan birga u mintaqadagi «Katta yettilik»ga kiruvchi yagona davlat, ijtimoiy taraqqiyot borasida ko‘plab rivojlanayotgan davlatlar uchun namuna hamdir.

Ikkinchisi Xitoy va Hindiston. Ular oldingi qoloq, mustamlaka davlatdan so‘nggi yillarda iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan davlatlarga aylandilar. Ishlab chiqarayotgan mahsulotlari hajmiga ko‘ra ular jahonning eng yirik birinchi o‘nlik davlatlari qatorida turadilar. Ammo aholisi jon boshiga mahsulotlarning to‘g‘ri kelish ko‘rsatkichlari esa hali ancha pastligicha qolmoqda.

Uchinchisi Osiyoning yangi industrial davlatlaridir. Ular Koreya Respublikasi, Tayvan, Singapur, Xitoyning Syangani bo‘lib, so‘nggi o‘n-o‘n besh yil ichida omilkorlik bilan amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tufayli taraqqiyotda keskin yuksalishlarga erishdilar. Shu tufayli ular G‘arbda «Osiyo yo‘lbarslari» yoki «Osiyo ajdarholari» deb ham nom oldilar. XX asr oxirlariga kelib bu toifa davlatlarga Malayziya va Tailand ham qo‘shildi.

O‘rmon boyliklari bilan Sibir va Janubi-sharqiy Osiyo mintaqalari yaxshi ta‘minlangan. Ikkinci tomondan esa tabiiy sharoiti tufayli ulkan cho‘l va chalacho‘l maydonlar o‘simlik qoplamiga juda kambag‘al. Xuddi shunga o‘xhash katta tafovutlar tuproq, tabiiy namlik, ishlov beriladigan (haydaladigan) yerlar, rekreatsiya kabi resurslarning taqsimlanishida ham ko‘zga tashlanadi. Bularning bari ularidan foydalanishda ikki iihatni e’tiborga olishni talab etadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Osiyo aholisining tadrijiy o‘sishi (dinamikasi) xususiyatlarini o‘quv qo‘llanmasi matni ma’lumotlari asosida o‘rganing. Unda tabiiy o‘sish ko‘rsatkichlari eng yuqori va past bo‘lgan mamlakatlarni aniqlang. Bu ko‘rsatkichlarni mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli bilan qiyoslang va xulosalar chiqaring.
2. Osiyoda urbanizatsiya jarayonlari qanday kechmoqda? Urbanizatsiya darajasi yuqori va past bo‘lgan mamlakatlarni aniqlang va bu holatlarni mamlakatlarning rivojlanish darajalari bilan bog‘lang.
3. Osiyoning eng yirik shaharlari geografiyasini o‘rganing. Ularning xususiyatlarini jahonning boshqa shaharlari bilan taqqoslang.

O‘quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag‘i savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Qozog'iston Respublikasi.

Ta'limiylar maqsad – Qozog'iston Respublikasi haqida ilmiy tushunchalar berish.

Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-Darsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

- a) salomlashilsh
- b) navbatchi axboroti
- c) davomatni aniqlash
- d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

- a) o'tilgan mavzuni takrorlash
- b) yangi mavzu bayoni
- c) mustahkamlash.
- d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. Osiyo aholisining tadrijiy o'sishi (dinamikasi) xususiyatlarini o'quv qo'llanmasi matni ma'lumotlari asosida o'rganing. Unda tabiiy o'sish ko'rsatkichlari eng yuqori va past bo'lgan mamlakatlarni aniqlang. Bu ko'rsatkichlarni mamlakatlarning iqtisodiy ahvoli bilan qiyoslang va xulosalar chiqaring.
2. Osiyoda urbanizatsiya jarayonlari qanday kechmoqda? Urbanizatsiya darajasi yuqori va past bo'lgan mamlakatlarni aniqlang va bu holatlarni mamlakatlarning rivojlanish darajaari bilan bog'lang.
3. Osiyoning eng yirik shaharlari geografiyasini o'rganing. Ularning xususiyatlarini jahonning boshqa shaharlari bilan taqqoslang.

XI-Yangi mavzu bayoni :

O'rta Osiyo mintaqasining shimoliy va markaziy hududlarida joylashgan. Qozog'iston Respublikasining milliy mustaqilligi 16- dekabr 1991- yilda e'lon qilingan. Maydoniga ko'ra jahonning 9- yirik mamlakatidir va u mintaqaga hududining 2/3 qismini egallaydi.

Respublikaning iqlimi keskin kontinentaldir.

Qozog'iston tabiiy resurslar bilan yaxshi ta'minlangan mamlakatlardan biridir. U qo'rg'oshin va rux, xrom va vanadiy, volfram va kumush kabi boyliklar zaxiralariga ko'ra jahondagi ko'plab yirik mamlakatlardan oldinda turadi. Shuningdek, respublika mis, molibden, boksit, ko'mir, neft, fosforit, temir rudasiga ham ancha boydir. Ko'mir konlaridan Qarag'anda, Ekibastuz, neft konlaridan Tengiz, Qorachig'anoq, temir rudasi konlaridan Kustanay, mis konlaridan Jezqazg'an, polimetall konlaridan Sharqiy Qozog'iston, fosforit konlaridan Qoratov kaitaligi va ahamiyati bilan alohida ajralib turadi.

Qozog'iston — yer resurslariga ham juda boy. Jami hududining 80 % dan ko'prog'i qishloq xo'jaligida foydalilaniladi. Unda, ayniqsa, yaylov va pichanzorlar hissasi eng katta. Ishlov beriladigan maydonlar (ekin maydonlari) 35 mln. ga ni tashkil qiladi. Bu boshqa O'rta Osiyo Respublikalarining jami ekin maydonlariga nisbatan 4 marta kattalik qiladi demakdir.

Shu bilan birga Qozog'istonda suv va o'rmon boyliklari sezilarli darajada taqchildir. Bularning bari respublikaning juda katta iqtisodiy rivojlanish salohiyatiga ega ekanligini ko'rsatadi.

Aholisi. Qozog'iston aholisining soni jihatidan mintaqada O'zbekistondan keyinda turadi. Hozirgi vaqtida aholisining xususiyatlariga ko'ra Qozog'iston:

- eng sermillat;
- tabiiy o'sish ko'rsatkichlari eng past;
- qayta ko'chib ketuvchilar hisobiga aholisi son jihatdan kamayib borayotgan respublika hisoblanadi. Masalan, uning aholisi 1997- yildagi 16,7 mln. kishidan 2004- yilda 14,9 mln. kishigacha kamaydi.

Shu bilan birga, Qozog'iston mintaqada aholisi eng siyrak joylashgan respublikadir. Hozirgi vaqtida har 1 kv. km. maydonga 5 kishidan sal ko'proq aholi to'g'ri keladi.

Qozog'iston O'rta Osiyoda aholining urbanizatsiya ko'rsatkichlari yuqoriligi bilan ham ajralib turadi. Hozirgi aholisining 57 % i shaharlarda yashaydi.

Xo'jaligi. Qozog'istonning xo'jaligi industrial -agrар xarakterga ega. Ayniqsa, ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda sanoat tarmoqlari tez sur'atlar bilan rivojlantirildi.

Yoqilg'i-energetika sanoati tarmoqlari respublika sanoatining eng yirik ishlab chiqarish majmuasidir. Ayniqsa, ko'mir, neft qazib chiqarish va elektr energiyasi ishiab chiqarish hajmi bo'yicha Qozog'iston O'rta Osiyoda eng yirik respublika hisoblanadi. Neft konlarining, asosan, respublikaning g'arbida, yirik elektr stansiyalar shimolida joylashganligi, boshqa rayonlarini yoqilg'i va elektr energiyasi bilan ta'minlashda katta qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda.

Metallurgiya tarmoqlari sanoatining ikkinchi yirik majmuasidir. Respublikada qora metallurgiya va rangdor metallurgiya sanoatlari yaxshi rivojlangan. Temirtau shahrida Qarag'anda metallugiya kombinati ishlaydi.

Kimyo sanoati ham tog'-kon sanoati bilan bog'langan bo'lib, asosan, neftni qayta ishlash, mineral o'g'itlar, avtomobil shinalari va rezina texnika, sulfat kislotasi mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

XII-Mustahkamlash:

1. O'quv qo'llanmasining ilova qismidagi «Jahon mamlakatlarining kattaligi»ga oid materiallardan foydalaniб, Qozog'iston Respublikasi ko'rsatkichlariga yaqin 5 davlatni aniqlang, ularni bir-birlariga taqqoslang.
2. Qozog'istonda iqlim ko'rsatkichlarini qo'llanmaning matnidan foydalaniб, tahlil qiling, qaysi rayonlarida tabiiy nam asosida bahorikor dehqonchilik bilan shug'ullanish mumkin ekanligiga baho bering.
3. Nima uchun Qozog'iston aholisi so'nggi yillarda son jihatdan kamaya boshladi? Sabablarini aniqlang.

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdagи savollarga javob topish.

III-Darsning mavzusi: Xitoy Xalq Respublikasi.

Ta'limiylar maqsad – Xitoy xalq respublikasi haqida ilmiy tushunchalar berish.
Tarbiyaviy maqsad – O'quvchilarni o'z maqsadiga erishish ruhida tarbiyalash. Bir-birlariga o'zaro hurmat, jamoa bo'lib ishlash, o'zaro yordam va berilgan vazifani bajarishda mahsuliyat sezish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Rivojlantiruvchi maqsad – O'quvchilarni mustaqil ishlash, ijodiy izlanish, guruxlarda ishlash orqali bilim olishga, xotirani mustahkamlashga, tez fikrlash, fikrni aniq ifodalashga o'rgatish, til madaniyatini o'stirish.

V-Dars turi: Yangi tishuncha va qonunlarni o'rgatuvchi dars.

VI-Darsda foydalilaniladigan metodlar: Hamkorlik texnologiyasi, "Aqliy hujum",

VII-ODarsda foydalilaniladigan jihozlar: ko'rgazmalar

VIII-Tashkiliy qism:

a) salomlashilsh	b) navbatchi axboroti
c) davomatni aniqlash	d) uyga vazifani tekshirish

IX-Darsning rejasi:

a) o'tilgan mavzuni takrorlash	b) yangi mavzu bayoni
c) mustahkamlash.	d) O'quvchilarni baxolash

X-O'tilganlarni takrorlash:

1. O'quv qo'llanmasining ilova qismidagi «Jahon mamlakatlarining kattaligi»ga oid materiallardan foydalaniib, Qozog'iston Respublikasi ko'rsatkichlariga yaqin 5 davlatni aniqlang, ularni bir-birlariga taqqoslang.
2. Qozog'istonda iqlim ko'rsatkichlarini qo'llanmaning matnidan foydalaniib, tahlil qiling, qaysi rayonlarida tabiiy nam asosida bahorikor dehqonchilik bilan shug'ullanish mumkin ekanligiga baho bering.
3. Nima uchun Qozog'iston aholisi so'nggi yillarda son jihatdan kamaya boshladi? Sabablarini aniqlang.

XI-Yangi mavzu bayoni :

Jahoning eng qadimiy va yirik davlatlaridan hisoblanadigan hozirgi Xitoy 1949- yil 1- oktabrda tashkil topgan. Uning hududi 9,6 mln. km² ga teng. Maydonining kattaligiga ko'ra jahonda uchinchi o'rinni egallaydi. Bu mamlakat hududi g'arbdan sharqqa 5 ming km. ga, shimoldan janubga esa 3 ming km. gacha cho'ziladi.

Xitoy — xilma-xil tabiiy resurslarga juda boy. U toshko'mir, temir va marganes rudalari, boksit va polimetallar, surma, volfram, molibden, qalayi kabi mineral xomashyolar bilan jahonda eng yaxshi ta'minlangan mamlakatlar qatoriga kiradi. Daryolar gidroenergetika resurslariga nihoyatda boy, bunday quvvatlar hajmiga ko'ra u dunyoda birinchi o'rinda turadi. Mamlakatning shimoli-sharqiy va janubi-sharqiy hududlari esa o'rmonga boy. Jami hududining 8 foizi o'rmonlardan iborat.

Shunday qilib, Xitoyda dunyodagi eng baland,sovutq va qurg'oqchil tog'liklar

bilan iliq va mo'tadil iqlimli nam subtropik va tropik tabiatli hududlar yonma-yon joylashgan.

Xitoy — aholisining soniga (1266,2 mln kishi) ko'ra jahonda eng yirik mamlakat. Hozirgi vaqtda Xitoyda jahon aholisining 20 foizidan ko'prog'i yashamoqda, ya'ni jahon aholisining har 5 dan biri xitoylik demakdir.

Xitoyliklar barcha sharqliklar qatori tipik «bolajon» xalqlardandir. Shu sababli mamlakat aholisi tabiiy o'sish hisobiga tez ko'payib kelgan. Bu holat 50- yillar o'rtalaridan boshlab Xitoyda aholi ko'payishini kamaytirishga olib keladigan o'ziga xos demografik siyosat yurgizishga sabab bo'ldi. Mamlakat Konstitutsiyasida qonunlashtirilgan bu demografik siyosatga ko'ra «bir oilaga bir bola» tavsiya qilinadi. (Aholisining tabiiy ko'payishini Xitoyda bu darajada cheklashga nima sababdan zo'r berilayotganligini o'ylab ko'ring.)

So'nggi yarim asr mobaynida olib borilgan o'ziga xos qat'iy demografik siyosat tufayli aholining tabiiy ko'rsatkichlari har 1000 kishi hisobiga 1955-yildagi 20,3 dan 1999- yilda 12,0 gacha kamaydi. Mamlakat aholisining umumiy soni 1955 — 2004- yil orasida 615 mln. dan 1266 mln. gacha , ya'ni ikki baravarga ko'paydi. Xitoy aholisi ana shunday qat'iy cheklashlarga qaramasdan, so'nggi vaqtda yiliغا 10 — 14 mln. kishigacha ko'paymoqda.

Xitoy jahoning eng yirik mehnat resurslariga ega bo'lган mamlakati hamdir. Unda 700 mln.dan ziyodroq mehnatga layoqatlari aholi mavjud. Albatta, bunchalik ko'p sonli mehnat yoshidagi aholini ish bilan ta'minlash va ularning mehnatini samarali tashkil etish ma'lum murakkabliklarni keltirib chiqarmoqda.

Aholisining milliy-etnik tarkibiga ko'ra Xitoyni bir vaqtning o'zida ham ko'p millatli, ham bir millatli mamlakatlar qatoriga kiritish mumkin. Xitoyda 60 dan ortiq turli millat va elatlar yashaydilar. Bular uyg'urlar, mo'g'ullar, tibetliklar, chjuanlar, xueylar, manjurlar va boshqalardir. Shu sababli Xitoy ko'p millatli mamlakatlar qatorida turadi.

Xitoy bir millatli mamlakat hamdir. Chunki Xitoy aholisining 90 foizdan ko'prog'ini xitoyliklar — xanlar tashkil qiladi.

Mamlakat aholisi hududiy jihatdan notekis taqsimlangan. Aholining o'rtacha zichligi har 1 m² maydonga 136 kishini tashkil qilgani holda bu ko'rsatkich Buyuk Xitoy pasttekisligi qismida 400 — 500 kishini , Xuanxe va Yanszi daryolari oraliq tekisliklarida 800 — 1000 kishini tashkil qiladi. Mamlakatning cho'l va baland Tibet yassi tog'ligi hududlarida esa bu ko'rsatkich har 1 m² maydonga 1 — 2 kishidan oshmaydi. Umuman, aholisining deyarli 90 foizi mamlakat hududining 1/3 qismidagina to'plangan.

Xitoy jahoning o'rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlari qatoriga kiradi. So'nggi vaqlarda aholining 24 foizdan ko'prog'i shaharlarda yashamoqda. U hozirgi vaqtda jahon mamlakatlari orasida yirik shaharlar (450), millioner shaharlar (34) ning umumiy soniga hamda shahar aholisining mutlaq miqdoriga ko'ra birinchi o'rinda turadi.

XII-Mustahkamlash:

1. Xitoy nechanchi yilda tashkil topgan? Uning yer maydoni qancha?
2. Nima uchun Xitoy ham ko'p millatli, ham bir millatli davlat sanaladi?
3. Mamlakat aholisi hududiy jihatdan qanday joylashgan?

O'quvchilarni baholash. Uyga vazifa - betdag'i savollarga javob topish.